

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet

Odsjek za psihologiju

**PREVENTIVNI PROGRAMI USMJERENI NA SMANJENJE
NASILNOG PONAŠANJA DJECE I ADOLESCENATA**

Završni rad

Studentica:

Aldina Crnomerović

Br. indeksa: 3446/2020

Mentor:

Prof.dr Amela Dautbegović

Sarajevo, juni 2024. godine

University of Sarajevo - Faculty of Philosophy

Department of Psychology

**PREVENTIVE PROGRAMS AIMED AT REDUCING VIOLENT
BEHAVIOR IN CHILDREN AND ADOLESCENTS**

Final work

Student:

Aldina Crnomerović

Mentor:

Prof.dr Amela Dautbegović

Sarajevo, juni 2024.

SAŽETAK

Nasilno ponašanje kod djece i adolescenata može se manifestirati kroz različite oblike, od fizičkog nasilja do emocionalnih ili verbalnih oblika. S tim u vezi, u radu će biti definisani različiti oblici nasilja koji mogu biti prisutni kod djece i adolescenata. Identificiranje faktora rizika i protektivnih faktora kada je u pitanju pojava nasilja kod djece omogućava pravovremeno prepoznavanje, prevenciju i pružanje odgovarajuće podrške. U okviru drugog dijela rada će biti prikazani pojedini protektivni i faktori rizika u porodičnom i školskom kontekstu, kao i pojedina osobna obilježja pojedinca koja mogu imati ulogu zaštitnog ili riziko faktora. Posebna pažnja bit će usmjerena na programe prevencije čija efikasna implementacija može rezultirati smanjenjem stepena nasilja među djecom i adolescentima. U radu će biti objašnjena primjena navedenih programa u odgojno-obrazovnom kontekstu. Većina prikazanih programa ima holistički pristup i podrazumijeva uključivanje porodice, škole te kompletne lokalne zajednice. Programi integriraju različite strategije s ciljem stvaranja sigurnijeg okruženja za djecu i adolescente, potičući pozitivne obrasce ponašanja. Osnovni značaj preventivnih programa ogleda se u stvaranju okoline koja potiče zdrav psihofizički razvoj djece i adolescenata i smanjuje nasilno ponašanje.

Ključne riječi: *nasilje, djeca i adolescenti, program prevencije.*

ABSTRACT

Violence among children represents one of the growing problems of today, with its prevention being of great importance both for individuals and for society as a whole. Violent behavior in children and adolescents can manifest in various forms, from physical violence to emotional or verbal forms. In this regard, the thesis will define different forms of violence that can be present in children and adolescents. Understanding these forms is crucial for timely recognition, prevention, and providing appropriate support. The latter part of the thesis will discuss protective factors and risk factors in the occurrence of violence and the effects of their impact. Special attention will be directed towards prevention programs whose effective implementation can result in a reduction in the degree of violence among children and adolescents. The application of these programs in an educational context will be explained. Most of the presented programs take a holistic approach and involve the family, schools, and the entire local community. These programs integrate various strategies aimed at creating a safer environment for children and adolescents, promoting positive behavioral patterns. The fundamental importance of preventive programs lies in creating an environment that encourages healthy development of children and adolescents and reduces violent behavior.

Key words: violence, children and adolescents, prevention program.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	7
2. DEFINICIJA I OBLICI NASILJA.....	8
2.1. Mogući oblici nasilja među djecom i adolescentima	11
2.1.1. Fizičko nasilje.....	11
2.1.2. Verbalno nasilje.....	12
2.1.3. Emocionalno nasilje	12
2.1.4. Seksualno nasilje	13
2.1.5. Socijalno nasilje.....	13
2.1.6. Elektronsko nasilje	14
3. FAKTORI RIZIKA.....	17
3.1. Porodično okruženje	17
3.2. Crte ličnosti	18
3.3. Slika o sebi.....	19
3.4. Školski (ne)uspjeh	20
3.5. Spolne razlike	21
3.6. Dobne razlike.....	22
3.7. Uticaj medija i društvenih mreža	22
3.8. Uticaj vršnjaka	23
3.9. Uticaj karakteristika učesnika u nasilju	25
3.9.1. Djeca žrtve nasilja	25
3.9.2. Djeca počinitelji nasilja.....	27
4. PROTEKTIVNI FAKTORI	29
4.1. Individualni protektivni faktori.....	29
4.2. Okolinski protektivni faktori.....	30
5. PREVENCIJA NASILNOG PONAŠANJA KOD DJECE I ADOLESCENATA – ULOGA ŠKOLE I SARADNJE SA RODITELJIMA.....	32
5.1. Uloga škole u suzbijanju i prevenciji vršnjačkog nasilja	34
5.2. Saradnja roditelja i škole u prevenciji i suzbijanju vršnjačkog nasilja.....	40
6. PROGRAMI USMJERENI NA PREVENCIJU NASILNOG PONAŠANJA	42

6.1.	Intervencijski program prevencije nasilja po Dan Olweusu	43
6.2.	Program Fast Track	47
6.3.	Program povezivanja interesa porodice i učitelja/nastavnika.....	51
6.4.	Program pozitivnih bihevioralnih intervencija i podrške.....	53
6.5.	Programi socijalnog i emocionalnog učenja	55
7.	ZAKLJUČAK	57
8.	LITERATURA.....	58

1. UVOD

Nasilje, kao složena društvena pojava, predstavlja izazov širokih razmjera, posebno kada je riječ o njegovoj prisutnosti među djecom i adolescentima. Unutar društva, nasilje se manifestuje kroz različite oblike, a sveprisutnost medijskih sadržaja i narušena porodična dinamika dodatno doprinose ovom ozbiljnom problemu. Nažalost, ozbiljne posljedice koje nasilno ponašanje može imati na žrtve i okolinu se često potcjenjuju.

Razumijevanje razlike između pojmova "agresija" i "nasilje" ključno je za analizu ovog fenomena. Agresiju definiramo kroz motivaciju koja vodi do ozljede, dok nasilje podrazumijeva nanošenje štete bez obzira na namjeru. Važno je prepoznati ključne komponente nasilja, uključujući namjeru, intenzitet, moć nasilnika, ranjivost žrtve, nedostatak podrške i posljedice (Šuman, 2019).

Nasilje u školskom kontekstu posebno vršnjačko nasilje, predstavlja ozbiljan izazov. Različiti oblici, od fizičkih do verbalnih, često se isprepliću i zahtijevaju sistematski i individualni preventivni pristup. Identifikacija protektivnih i faktora rizika, kao što su osobna obilježja, porodično okruženje, genetika i sl. ključna je za rano prepoznavanje potencijalno nasilnog ponašanja kod pojedinaca. Osim porodice, škola ima ključnu ulogu u prevenciji nasilja, ne samo kroz uobičajeni vaspitno-obrazovni rad, već i kroz primjenu programa usmjerenih na jačanje protektivnih faktora. Edukacija nastavnika i roditelja neophodna je za uspješnu prevenciju nasilničkog ponašanja. Preventivni programi, prvenstveno usmjereni na smanjenje rizika, a sekundarno usmjereni na djecu sa ranim znacima nasilnog ponašanja imaju ključnu ulogu u očuvanju dobrobiti mladih i prevenciji ozbiljnih posljedica nasilničkog ponašanja.

Uvidom u dosadašnja teorijska i empirijska saznanja iz ovog područja, u okviru ovog rada će se nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja:

1. Koji su oblici nasilnog ponašanja i kako se manifestuju kod djece i adolescenata?
2. Koji su rizični i protektivni faktori povezani s pojavom nasilnog ponašanja kod djece i adolescenata?

3. Koji programi usmjereni na smanjenje nasilnog ponašanja su se pokazali efikasnim u radu sa djecom i adolescentima?

2. DEFINICIJA I OBLICI NASILJA

Kada je u pitanju tačna definicija nasilja teško ju je izvesti. Kroz historiju nasilje nad djecom nije bilo u domenu razmatranja jer su djeca vijekovima prije smatrana vlasništvom svojih roditelja i oni su kao takvi mogli da odgajaju i usmjeravaju djecu kako su željeli. Samim tim što se nasilje sprovodilo u porodici kao osnovnoj ćeliji društva, prirodno je bilo da se kao takvo prenese i u školu kao instituciju koja je zadužena za odgoj i obrazovanje. Preokret se dešava u dvadesetom stoljeću koje se naziva i „stoljeće djeteta”, gdje su se mnoge državne institucije usmjerile upravo na dijete i njegovu zaštitu. Međutim, od tog vremena pa do danas ostala su brojna neriješena pitanja: kako smanjiti rizične faktore te na koji način povećati otpornost na individualnom i okolinskom nivou. Razrješavanje ovih pitanja prepoznata su kao pitanja od strateškog značaj za društvo generalno (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

Da bismo definisali nasilje kao kompleksnu pojavu, važno je analizirati njene elemente. Kroz historiju, brojni autori su nasilje definisali na različite načine. Popadić (2009) pod nasiljem podrazumjeva nemarno i neopravdano nanošenje štete drugima. Pod nasiljem i zlostavljanjem podrazumeva se svako ponašanje koje ugrožava zdravlje, razvoj i dostojanstvo osobe, bez obzira na to da li je učinjeno samo jednom ili se ponavlja (Popadić, 2009).

Glavni segmenti ove definicije su namjera, neopravdanost i nanošenje štete. Analiziranje navedenih segmenata dovodi do boljeg razumijevanja definicije nasilja.

Namjera – Nasilje se odnosi na ponašanje koje je isključivo namjerno u smislu ljudskih postupaka. Primjerice, situacija u kojoj se učenik saplete i pri tome nehotice udari drugog učenika nije nasilje jer nedostaje namjera nanijeti štetu. Svaka radnja ima svoje namjeravane ishode, ali također može rezultirati nepredvidljivim posljedicama koje nisu ciljano izazvane.

Neopravdanost - Važan element je i neopravdanost nanijetog oštećenja. Nasilje se često koristi za označavanje neopravdane štete, bez obzira na postojanje namjere. Primjerice,

roditelji koji tuku svoju djecu smatraju se nasilnicima ne samo zbog negativnih posljedica njihovih postupaka (fizička bol djeteta), već i zbog neoprostivosti takvog ponašanja.

Nanošenje štete - Bitna odrednica nasilja implicira štetu koja se nanosi određenoj osobi, drugim riječima sve ono što osoba želi da izbjegne. Međutim, nije svaka šteta pokazatelj nasilja. Fizička šteta može biti prisutna u situacijama gdje pacijent dobrovoljno prihvaća određeni stepen štete u medicinskom postupku. Važno je razumjeti da fizička šteta nije uvijek pokazatelj nasilja, jer neki postupci, poput zubarskih intervencija, imaju koristi koje nadmašuju eventualnu štetu (Popadić, 2009).

Sve ovo govori u prilog tome da je teško precizirati i definisati nasilje. Razumijevanje razlika između nasilnog ponašanja i drugih situacija, poput običnih nestašluka ili nesretnih događaja, zahtijeva pažljivu analizu. Zečević dodatno razlikuje nasilno ponašanje od zlostavljanja po učestalosti ponavljanja iste nasilne radnje (Zečević, 2010).

Faktori koje Zečević (2010) povezuje s nasiljem uključuju namjeru nanijeti štetu, intenzitet i trajanje, moć nasilnika, ranjivost žrtve, nedostatak podrške i posljedice (Zečević, 2010; 7). Konačno, srž nasilnog ponašanja leži u namjeri nanijeti bol, bilo fizičku ili psihičku. Uzimajući u obzir sve ove elemente, „nasilje se može definirati kao društveno neprihvatljivo ponašanje s ciljem nanošenja štete ljudima ili imovini“ (Vasta, Haith, Miller, 1998, prema Zečević, 2010; 5). Sva ova obilježja nasilja ključna su prije nego što se netko označi kao nasilnik ili neki čin kao nasilje.

Naučnik koji se među prvima bavio pojmom vršnjačkog nasilja bio je norveški psiholog Olweus. Tokom 20. stoljeća je proveo brojna istraživanja na temu nasilja među djecom i adolescentima, te postao vrlo značajan u ovom području. Zaslužan je za promjenu termina koji se prvi koristio, a to je mobing (engl. „mobbing“) što predstavlja nasilje grupe prema pojedincu u termin „bullyng“ tj. siledžijstvo. Prema Olweusu (1998): „učenik je zlostavljan ili viktimiziran kada je ona ili on opetovano i trajno izloženi negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika“ (Olweus 1998; 19). Negativan postupak je nastojanje da se ozlijedi ili izazove neugodnost drugoj osobi. Negativni postupci mogu se izvesti verbalno (prijetnja, izrugivanje), fizički (udaranje, sputavanje drugog tjelesnim dodirima i sl.) ali i bez fizičkih dodira i riječi izbacivanjem nekoga iz skupine. Da bi se ponašanje okarakterisalo kao nasilje,

Olweus navodi prisustvo nerazmjernih snaga kao bitnu odrednicu. Dakle, učenik izložen negativnim postupcima s teškoćom se brani i donekle je bespomoćan.

Također, isticao je okolinu kao važan segment koja i sama učestvuje u nasilju ukoliko ne reaguje. Prilikom određivanja pojma vršnjačkog nasilja, nužno je spomenuti odnos Olweusovih određenja agresije, nasilja i siledžijstva.

Nasilje - fizički napadi koji nisu ponavljani i gdje može i ne mora biti prisutna nejednakost. (npr. jači naspram slabijeg, tuča između jednakih).

Siledžijstvo - ponovljeni oblici psihološkog i socijalnog zlostavljanja gdje je pristuna nejednakost.

Agresija- oblici psihološkog i socijalnog zlostavljanja koji nisu ponavljani i ne postoji nejednakost (Popadić, 2009).

„Nasilje nad djecom podrazumijeva odnose i ponašanje pojedinaca (odraslih osoba ili druge djece) ili institucija (porodice, škole i drugih mjesta gdje se dijete kreće) prema djetetu, kojem se ugrožava na bilo koji način psihički i fizički razvoj i zadovoljenje osnovnih životnih potreba“ (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005; 48). S druge strane, pod pojmom vršnjačkog nasilja podrazumijeva se bilo koji oblik zlostavljanja nad djetetom, gdje učenik ili grupa učenika vrši nasilje nad svojim vršnjakom kojem se nanose povrede ili pričinjava bol i neprijatnost (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

U razmatranju vršnjačkog nasilja zajedničko u svim definicijama je gledište da je nasilje rezultat namjere djeteta da svojim ponašanjem povrijedi ili nanese bol drugom djetetu. U suprotnom ne možemo govoriti o nasilnom ponašnju nego prijateljskom zadirkivanju, razmiricama, nenamjernom nanošenju štete i slično.

Nažalost, još uvijek u mnogim školama postoje djeca koja napadaju i proganjaju druge učenike koji trpe ova proganjanja. Tako vršnjačko nasilje ostaje sakriveno zbog straha od pojačanog nasilja, nepovjerenja u moć drugih osoba da mu pruže pomoć i nađu rješenje za tu situaciju, straha da će ga okriviti ili da će mu se smijati. Jedan od osnovnih razloga da roditelji na vrijeme ne otkriju problem zlostavljanja jeste nedostatak komunikacije između roditelja i djece (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

2.1. Mogući oblici nasilja među djecom i adolescentima

2.1.1. *Fizičko nasilje*

Fizičko nasilje, kao prvi i najočitiji oblik, obuhvata različite metode nanošenja tjelesne štete. Međutim, definicija fizičkog nasilja postavlja izazov, budući da neki gestovi ili tjelesni kontakti, iako ne uzrokuju fizičku bol, mogu imati ozbiljne posljedice na emocionalno stanje žrtve (Popadić, 2009). U praksi među djecom vrlo često prisutno je oštećenje materijalne imovine, što također ubrajamo u fizičko nasilje (Field, 2004).

Fizičko nasilje spada u najrasprostranjeniji oblik nasilja. Oblici nasilja mogu biti prepoznatljiviji i manje prepoznatljiviji, što nam je posebno važno kod uočavanja, a kasnije i preveniranja nasilja. Fizičko nasilje se smatra kao uglavnom lako prepoznatljivo (Coloroso, 2004).

Bilić (2004) navodi neka ponašanja koja su uočljiva i ukazuju na fizičko nasilje među djecom:

- stalna lupkanja nekoga po glavi, rukom ili nekim predmetom,
- učestala i gruba štipanja,
- učestali ubodi nekim šiljatim predmetima,
- udaranje laktovima u leđa i rebra pod izgovorom slučajnosti,
- podmetanja noge s namjerom da se dijete udari ili teže ozlijedi,
- sklonost izmicanju stolica,
- prisiljavanje slabijeg ili mlađeg djeteta da nosi tuđe stvari (Bilić, Zloković, 2004; 67).

Neke od posljedica fizički zlostavljane djece su strah od druge djece, stalna napetost, izrazita sramežljivost, noćne more, anksioznost, teškoće pri uspostavljanju komunikacije, nekoncentrisanost u školi, nagla pogoršanja u ponašanju i uspjehu u školi. Navedeni oblici ponašanja su indikatori da dijete ima problem i da mu treba pomoć i podrška. Možemo zaključiti da djeca koja su pod stalnim osjećajem zabrinutosti, bespomoćnosti i poniženja mogu imati trajne posljedice i narušeno zdravlje. Ovo se posebno odnosi na djecu koja su duži vremenski period izložena vršnjačkom nasilju (Bilić, Zloković 2004).

2.1.2. *Verbalno nasilje*

Verbalno nasilje, s druge strane, koristi riječi kako bi narušilo emocionalno stanje druge osobe. Ovaj oblik nasilja može biti izražen kroz vrijeđanje, ismijavanje ili omalovažavanje, a često je prisutan među vršnjacima (Zečević, 2010).

Iz verbalnog nasilja vrlo često prerastaju drugi oblici nasilja. Verbalno nasilje odnosi se na korištenje riječi kao sredstvom povrijeđivanja druge osobe što dijelom odgovara i psihičkom nasilju. Budući da djeca nemaju potpuno razvijenu sliku o sebi posljedice verbalnoj posljedice su značajno veće. Ovakav oblik ponašanja spada u neizravne te vrlo često prođu neprimijećeno. Ako se verbalno nasilje dopušta ili sistemski predviđa, učenik postane svakodnevni predmet izrugivanja i dehumanizira se. Na taj način često bude posljednji izbor u društvenim aktivnostima i prvi koji se iz istih izbacuje (Šuman, 2019). Ono što ne smijemo zanemariti jeste činjenica da žrtva koja je izložena verbalnom nasilju duži vremenski period može imati teže posljedice od fizičkog nasilja (Bilić i sar., 2012). Posljedice koje se javljaju kod verbalno zlostavljane djece su: apatija, agresivnost, usamljenost, problemi sa učenjem, depresija, strah i tjeskoba (Stigleitner Gotovac, 2012).

2.1.3. *Emocionalno nasilje*

Emocionalno nasilje, također poznato kao psihičko nasilje, odnosi se na oblike ponašanja koji dovode do ugrožavanja psihičkog i emocionalnog zdravlja pojedinca, često s dugoročnim posljedicama. Ovaj oblik nasilja može uključivati različite postupke koji nanose štetu žrtvi na emocionalnoj razini. Emocionalno nasilje se definiše i kao postupanje koje dovodi do ometanja razvoja slike o sebi (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

Primjeri emocionalnog nasilja uključuju omalovažavanje, ponižavanje, isključivanje, prijetnje, vrijeđanje, ignoriranje i širenje laži o žrtvi (Šuman, 2019). Često se događa unutar interpersonalnih odnosa, poput partnerskih ili porodičnih, ali i u drugim kontekstima, poput škole ili radnog mjesta. Emocionalno nasilje može biti suptilno i teško prepoznatljivo, a neka od ponašanja koja djeca pokazuju su nedostatak interesa za okolinu, loše samopoimanje, samoizolacija (Bilić, Zloković, 2005).

2.1.4. *Seksualno nasilje*

Seksualno nasilje odnosi se na ponašanja između djece koja su neprimjerena njihovom uzrastu i koja su prisilna. Obuhvata širok spektar neželjenih aktivnosti koje su usmjerene prema osobi koja nije u stanju dati pristanak ili je prisiljena sudjelovati protiv svoje volje, poput neprikladnog dodirivanja, seksualnih komentara, izlaganja seksualnom sadržaju i drugih oblika eksploatacije (uključujući prostituciju, pornografiju) te seksualnog nasilja putem interneta. Bitno je istaknuti da se ova vrsta nasilja ne dešava uvijek primjenom sile, već se često koriste i nagovaranje, prijetnje i potkupljivanje (Zečević, 2010).

Prema Botonjić seksualno nasilje može obuhvatiti:

1. *Seksualno uznemiravanje*: nepoželjno dodirivanje, napastvovanje, komentiranje ili ponašanje koje stvara neprijatnu seksualnu atmosferu.
2. *Silovanje*: neprijateljski čin seksualne prisile koji uključuje prisilu na seksualni odnos bez pristanka žrtve.
3. *Seksualna zloupotreba*: korištenje osobe, često djeteta, u svrhu prostitucije, pornografije ili drugih oblika seksualne eksploatacije.
4. *Seksualno nasilje putem interneta*: uključuje slanje seksualno eksplicitnog materijala bez pristanka, prijetnje ili ucjene putem digitalnih platformi.

Seksualno nasilje ima duboke emocionalne posljedice, može dovesti do posttraumatskog sindroma, povučenosti, ekstremne nesigurnosti, pretjerane poslušnosti i pokušaja samoubistva (Grahovac, 2010, Poredoš-Lavor i sar., 2008).

2.1.5. *Socijalno nasilje*

Socijalno nasilje odnosi se na oblike ponašanja koje dovode do isključenja iz grupe, ogovaranja, širenja laži o nekoj osobi ili nagovaraju druge da se s tom osobom ne druže (Zečević, 2010). Poznata nam je rečenica da je čovjek živo biće, a jedna od osnovnih potreba svakog čovjeka je osjećaj bliskosti, prihvatanja i uvažavanja od okoline što je naročito izraženo kod djece i adolescenata. S tim u vezi, za očekivati je da bilo koji oblik socijalne izolacije negativno djeluje na dijete.

Ovaj oblik nasilja može se manifestirati na različite načine kao što su odvajanje učenika od drugih na osnovu različitosti, dovođenje u poziciju neravnopravnosti, nejednakosti te izolacije, ignorisanje i neprihvatanje po bilo kojem osnovu (Cicvarić, Žunić- Cicvarić, 2009). Škola je nažalost mjesto gdje se vrlo često pojavljuje nejednakost među djecom prema školskom uspjehu, izgledu, socioekonomskom statusu, nacionalnoj i rasnoj osnovi. Brojni autori su potvrdili da su djevojčice sklonije ovoj vrsti nasilja dok su dječaci skloniji povrijeđivanju drugih kroz fizičko i verbalno nasilje (Crick i Grotpeter, 1995).

Budući da ovaj oblik nasilja nije upadljiv, vrlo često izostane pomoć žrtvi. Međutim, poticanje pozitivne klime i privrženosti unutar grupe ili odjeljenja, uvažavanje različitosti i podizanje svijesti o mogućim posljedicama pomaže u prevenciji socijalnog nasilja. Također, donošenje zakona koji štite od diskriminacije i provođenje takvih zakona igraju ključnu ulogu u suzbijanju socijalnog nasilja (Zečević, 2010).

2.1.6. *Elektronsko nasilje*

Elektronsko nasilje, poznato i kao „cyberbullying”, predstavlja oblik nasilja koji se odvija putem digitalnih tehnologija i komunikacijskih platformi. U današnjem sveprisutnom digitalnom okruženju, ovaj oblik nasilja je postao ozbiljan problem, posebno kod najaktivnijih korisnika, a to su adolescenti i djeca. Prema Smit (2019) elektronsko nasilje predstavlja još jedan način nanošenja štete drugome u sajber prostoru. Elektronsko nasilje može imati ozbiljne posljedice po mentalno zdravlje žrtava, jer se napadi često odvijaju na javnim mrežama, društvenim medijima, e-pošti ili drugim digitalnim platformama (Dinić, 2022).

Neki od oblika elektronskog nasilja su:

- *Verbalno elektronsko nasilje*: uključuje slanje uvrjedljivih poruka, prijetnji ili omalovažavanje putem društvenih medija ili drugih digitalnih kanala.
- *Onlajn mržnja*: javno postavljanje lažnih ili uvrjedljivih informacija i stavova o nekome na internetu može nanijeti ozbiljnu štetu ugledu žrtve. Osim nanošenja štete žrtvi, za cilj ima da provocira reakcije kod drugih ljudi ili umanjuje vrijednost

- neke grupe (Malecki, Kowal, Dobrowolska i Sorokowski, 2021). Ova vrsta napada može brzo doći do šire javnosti i ostaviti trajne posljedice.
- *Sexting*: oblik elektronskog nasilja koji se odnosi na slanje ili prosljeđivanje eksplicitnog sadržaja, manipulacija fotografijama ili objavljivanje privatnih slika bez pristanka žrtve. Ovakvo ponašanje može dovesti do ozbiljnih posljedica po privatnost i mentalno zdravlje žrtve.
 - *Nedozvoljeno saopštavanje ili doxxing*: otkrivanje privatnih informacija, kao što su adrese, brojevi telefona ili druge osobne informacije, prosljeđivanje osjetljivog sadržaja sa tuđeg uređaja.
 - *Elektronsko proganjanje ili uhođenje*: praćenje ili nadzor online aktivnosti nekoga bez njihovog znanja i uznemiravajuće poruke. Ovaj vid elektronskog nasilja dovodi do osjećaja neprijatnosti, straha i gubitka privatnosti. Nerijetko se dešava da se progonitelj iz virtuelnog uhođenja i fizički približi žrtvi.
 - *Maskiranje*: kreiranje lažnih profila s ciljem širenja lažnih informacija ili komuniciranje na neprikladan način sa drugima kako bi žrtvi izazvali probleme čest je oblik elektronskog nasilja, naročito među djecom i mladima (Dinić, 2022).

Svi oblici nasilja imaju negativne posljedice za žrtvu te iz tog razloga zahtijevaju ozbiljan pristup prevenciji, što uključuje edukaciju o sigurnom ponašanju na internetu, promicanje kulture online poštovanja i odgovornosti, te aktivnu ulogu roditelja u nadzoru nad djetetovim aktivnostima. Borba protiv elektronskog nasilja zahtijeva saradnju roditelja, škole, društvenih medija, i zakonodavnih tijela. Edukacija o ovim oblicima nasilja ključna je u stvaranju svijesti, podržavajući žrtve i potičući društvo na promjene u ponašanju i stavovima prema nasilju. Primjena zakonskih regulativa također igra ključnu ulogu u stvaranju sigurnijeg okruženja i preveniranju ovakvih oblika zlostavljanja (Dinić, 2022).

Nasilje je najčešće kombinacija dva ili više oblika nasilja u kojima dominira jedan od njih. U školama preovladava fizičko i verbalno nasilje. Na ulici i mjestima gdje se okupljaju djeca dominira fizičko i seksualno nasilje u kombinaciji sa različitim rizicima, kao što je zloupotreba droge i alkohola. Proganjanje se može iskazivati i mimikom ismijavanja ili vulgarnim gestama. Odnosi se na namjerno uskraćivanje zadovoljavanja djetetovih emotivnih, socijalnih ili fizioloških potreba (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005). Olweus (1996) navodi dva glavna

oblika nasilja: izravno i neizravno, pri čemu se izravno nasilništvo ogleda u otvorenom napadu na žrtvu, a neizravno u socijalnoj izolaciji i namjernom isključivanju iz grupe. Nasilje se može podijeliti i prema obliku, intenzitetu i trajanju. Prema Stajjič i sar. (2006) dijeli se i na pasivno (zlostavljanje i zanemarivanje) i aktivno (fizičko, psihološko i seksualno zlostavljanje različitog intenziteta) (Šuman, 2019). Dakle, da bismo uočili nasilje i na njega adekvatno reagovali, od izuzetne važnosti je prepoznati vrstu nasilja i njene karakteristike (Popadić, 2009).

3. FAKTORI RIZIKA

Zbog razumijevanja, ali i sprječavanja nasilja među djecom i adolescentima potrebno je istražiti uzroke nastanka nasilja. U širem kontekstu to mogu biti svi faktori koji utiču na djetetovo odrastanje, odgoj, ponašanje i obrazovanje. Uzroci nasilnog ponašanja mogu biti brojni, neki od primarnih i najčešće spominjani su individualne karakteristike svakog pojedinca, porodični odnosi, slika o sebi, školski uspjeh, uticaj medija, spolne i dobne razlike (Popadić, 2009). U užem smislu podjelu možemo napraviti na individualne, odgojne i situacijske faktore.

Bitno je istaći kako se veći broj naučnika slaže da pojavu nasilja najčešće uzrokuje kombinacija različitih fakotra (Marcus, 20007). U slučaju da prepoznamo uzroke nasilnog ponašanja kod pojedinca i pružimo adekvatnu pomoć i podršku, na dobrom smo putu da dugoročno preveniramo nasilna ponašanja. Iz tog razloga potrebno je poznavati moguće uzroke javljanja nasilnog ponašanja. Škola kao odgojno obrazovna institucija ima obavezu da zaštiti žrtvu, ali i da pomogne djeci koja ispoljavaju negativna ponašanja. U suprotnom, nereagovanjem nastavnika i stručnih saradnika te lošim nadzorom samo se olakšava i podstiče nasilje (Šuman, 2019).

U nastavku rada će biti opširnije objašnjeni neki od mogućih faktora rizika pojave nasilnog ponašanja.

3.1. Porodično okruženje

Bitna odrednica u formiranju i razvoju djeteta je porodica. Porodica je sredina u kojoj dijete stiče prva iskustva, formira prve odnose, razvija radnu naviku i društvena ponašanja. Ukoliko dinamika u porodici nije narušena, ona predstavlja najpogodniju sredinu za razvoj i odgajanje djeteta. Djeca su najviše vezana uz porodicu u najranijoj dobi kada su najosjetljivija za odgojne utjecaje, kada se postavlja temelj buduće ličnosti, stoga je njena funkcija u kreiranju ličnosti kod djeteta nezamjenjiva (Vukasović, 1999). Kada roditelji neadekvatno rješavaju probleme ili ih zanemaruju dolazi do narušavanja porodične dinamike, što se vrlo često odražava na ponašanje djeteta.

Iako je odgoj sinonim za pozitivne vrste ponašanja, postoje i uvjeti odgoja koje su pogodne za stvaranje nasilne djece. Na prvom mjestu ono što može uvećati opasnost za pojavu nasilnog ponašanja je emocionalni odnos roditelja tj. nedostatak topline i pažnje. Problem se javlja i kada roditelji primjenjuju pretjeranu popustljivost i tolerantnost, dopuštaju negativna ponašanja i ne postavljaju jasne granice. Nesigurna privrženost i prezaštitnički roditeljski stil mogu biti rizični faktori za viktimizaciju (Perry i sar., 2001). „Premalo ljubavi i pažnje, a previše slobode u djetinstvu okolnosti su koje uveliko pridonose ravoju agresivnog obrasca reakcija.” (Olweus, 1998, str.48.)

S druge strane, ukoliko roditelj primjenjuje nasilne metode odgoja npr. tjelesnog kažnjavanja ili nasilnih emocionalnih reakcija povećava šansu da i dijete postane nasilno. Roditelji ovakvim autoritarnim stilom roditeljstva, uče dijete da je rješavanje problema na agresivan način normalno i to ponašanje koriste u odnosu sa vršnjacima. U narušenu porodičnu dinamiku ubrajamo i osobne roditeljske sukobe, rastave, psihijatrijske bolesti, probleme u vezi alkohola i slično. Dakle, loši uvjeti života u djetinjstvu, što se odnosi na oblike odgoja i obiteljske teškoće, spadaju u faktore koje pospješuju nasilništvo (Olweus, 1998).

Buljan Flander (2007) ističe da za djecu mlađe dobne skupine, kao što su učenici nižeg razreda osnovne škole, upravo kvaliteta odnosa i komunikacije unutar porodice, uz individualne osobine djeteta određene genetskim nasljeđem poput temperamenta, predstavljaju najvažnije faktore koje mogu potaći vršnjačko nasilje, ali ga i spriječiti (Buljan Flander, 2007). U nastavku rada govorit ćemo o spomenutim osobinama.

3.2. Crte ličnosti

Djeca često pokazuju neke oblike nasilnog ponašanja sa početkom još u najranijoj životnoj dobi. Prema tome postavlja se pitanje šta je to što razlikuje ovu djecu. Brojni autori složili su se da uzrok za ove razlike mogu biti unutrašnje dispozicije tj. psihološke crte. Prema Olweusu (1979) agresivno ponašanje je stabilna karakteristika. U prilog tome govori pregled 16 longitudinalnih studija u kojima su praćeni skorovi agresivnih dječaka uzrasta od 2. do 18.

godine. Praćenjem je utvrdio da su upravo ti dječaci u kasnijim godinama života bili označeni kao nasilnici (Popadić, 2009).

Šuman (2019) ističe da osobine djeteta kao što su snažan temperament, impulsivnost, agresivnost, potreba za moći i kontrolom, fizička snaga i manjak empatije, mogu biti rizični faktori za nastanak nasilja. Za očekivati je da dijete aktivnog i teškog temperamenta izraste u nasilnika u odnosu na dijete blage naravi. Ovakva djeca često su energična, impulsivna, imaju napade bijesa bez razloga, nemaju strah pa čak ni od roditelja. Kada govorimo o adolescentnom periodu nasilna djeca pokazuju nepoštovanje autoriteta, imaju konstantu potrebu da se suprotstavljaju odraslima, imaju vrlo malo prijatelja, a to su obično djeca koja se ponašaju na isti način i imaju vrlo slabe socijalne vještine (Zečević, 2010) .

Prema Olweusu obilježje nasilnika je spoj agresivnog obrasca ponašanja i tjelesne snage. Nasilnici su često tjelesno jači od prosječnih dječaka, naročito u odnosu na žrtve (Olweus, 1973 i 1978). Tjelesnu snagu predstavio je kao dobru zaštitu od nasilništva ili viktimizacije jer fizička snaga dječaka može smanjiti rizik da baš on bude zlostavljan.

Sve navedene dispozicije nisu nužno biološki faktori, njihovu stabilnost možemo objasniti i na drugi način. Stabilnost u ispoljavanju nasilja može biti uzrokovana navikama koje su nastale procesom učenja. Drugim riječima, za ispoljavanje nasilja može biti odgovorna okolina (Popadić, 2009) .

3.3. Slika o sebi

Djeca koja imaju manjak samopoštovanja pogodna su da budu žrtve nasilja, a nasilnici to vrlo često prepoznaju. Za razvoj ličnosti, a kasnije i zdrave interpersonalne odnose važno je poticati dijete da ima pozitivnu sliku o sebi. Naročito važnu ulogu u ovom procesu imaju roditelji koji i sami ponekad naprave propust upoređujući djecu sa drugom djecom, sputavanjem njihovi ambicija i zanemarivanjem dječijih uspjeha (Popadić, 2009).

Dosadašnja istraživanja pokazala su da žrtve nasilja imaju nisko samopouzdanje i samopoštovanje, introvertirane su i submisivne osobe kod kojih se javlja tendencija da sami sebe okrivljuju za poteškoće (Šuman, 2019).

Kada je riječ o nasilnicima, autori imaju više načina tumačenja. Jedni smatraju da je agresija koju pokazuju zapravo odbrambeni mehanizam kojim osoba sa niskim samopoštovanjem nastoji da popravi sliku o sebi. Teorija socijalnih veza upravo govori o ovoj vezi, dakle nisko samopoštovanje vodi ka slabim socijalnim vezama sa svojom okolinom, što rezultira manjom obavezom poštovanja socijalnih normi (Rosenberg, 1965). Nalazi O'Moore i Hillery (1991) potvrdili su ovu teoriju. S druge strane, brojni istraživači među kojima je i Roj Baumeister koji smatra da do agresije dovodi preveliko samopoštovanje koje kasnije prelazi u narcizam. Drugim riječima, osoba ima nerealno visoku sliku o sebi te reaguje nasilno ukoliko bi se suočila sa ugrožavanjem iste, što su njegovi nalazi i potvrdili (Baumeister i sar., 1996).

Popadić (2009) ove razlike objašnjava na način da samopoštovanje predstavlja višedimenzionalan konstrukt. Zapravo, nasilnik može da ima pozitivnu sliku o sebi npr. kada se radi o njegovom fizičkom izgledu, a negativnu kada je riječ o njegovom školskom uspjehu. Drugo moguće objašnjenje je činjenica da postoje različiti profili nasilnika, a to su „čisti“, nasilnici koji imaju visoko samopoštovanje i nasilnici koji su istovremeno i žrtve te pokazuju nisko samopoštovanje (Popadić, 2009).

3.4. Školski (ne)uspjeh

Važna poveznica postoji i između školskog uspjeha i vršnjačkog nasilja. Naime, to predstavlja još jedan od rizičnih faktora. Djeca koja imaju problem sa školskim uspjehom, pažnjom, klimom u porodici kojoj nije važan uspjeh u školi, ili jednostavno nezainteresovanost za nastavu privlače pažnju na posve drugi način. Pored toga što nemaju isto interesovanje kao drugi učenici, oni vremenom sebe vide kao neuspješne i odbačene. Odbačenost od grupe kojoj pripadaju dovodi do negativnih stavova i postupaka unutar iste. Istraživanje Craiga i Kumpulainenena pokazalo je da nasilna djeca imaju lošije psihosocijalno funkcionisanje u odnosu na drugu djecu u razredu (Popadić, 2009).

3.5. Spolne razlike

Brojni autori utvrdili su da postoje spolne razlike u ispoljavanju nasilja. Razlike su uočene u ranijoj dobi, gdje su dječaci bili značajno agresivniji od djevojčica (Vasta, Haith, Miller, 2005). Popadić navodi da se ranije smatralo da razlika nastaje kasnije procesom socijalizacije, međutim novija istraživanja pokazuju da spolna razlika postoji od druge godine života (Baillargeon i sar., 2007 prema Popadić, 2009).

U poređenju sa djevojčicama, dječaci su u odnosima dosta grublji, oštriji i nasilniji (Maccoby, 1986). Ovu distinkciju možemo objasniti socijalnim i biološkim faktorima. Unutar biološke teorije veća nasilnost dječaka objašnjava se većom razinom muškog spolnog hormona testosterona (Vasta, Haith, Miller 2005). Istu povezanost između razine hormona testosterona i vršnjačkog nasilja pronalazi Olweus (1998). Poznato nam je da kroz socijalne procese djeca uče. Konkretno u primjeru nasilja djevojčice vrlo često budu kažnjavane, dok dječaci budu ohrabreni ili se jednostavno njihovo neprimjereno ponašanje zanemaruje (Bandura 1989, prema Vasta, Haith, Miller 2005).

Olweus (1998) ističe da djevojčice koriste suptilnije i neizravne načine zlostavljanja, kao što su klevete i manipulacije prijateljskim odnosima. Kao što smo prethodno naveli, dječaci i djevojčice imaju različitu percepciju odnosa te shodno tome primjenjuju različite vrste nasilja. Za dječake nasilje u odnosima je hijerarhija moći, dok su za djevojčice odnosi zasnovani na bliskosti pa se nasilje odnosi na ugrožavanje istih (Popadić, 2009).

Rezultati Bergenske studije utvrdili su da su veliki dio nasilništva kojem su bile podvrgnute djevojčice činili dječaci tačnije njih 60%, dodatnih 15-20% izvještavalo je da su bili žrtve zlostavljanja i dječaka i djevojčica. S druge strane veliki broj dječaka, čak više od 80% bili su žrtva nasilja od strane dječaka.

Drugim riječima, dječaci su više bili žrtve, ali i počinitelji izravnog nasilništva (Olweus, 1998). Bez obzira na navedene spolne razlike i činjenicu ko je počinitelj nasilja, ovakve probleme treba uočiti i suprostaviti im se.

3.6. Dobne razlike

Djeca uzrasta od 2 do 3 godine pokazuju najveću sklonost fizičkom nasilju u interakciji sa vršnjacima, međutim tokom života ispoljavanje nasilja se smanjuje. Nasilnost je izražena i u periodu adolescencije, međutim u tom periodu dosta je opasnija i može izazvati ozbiljnije posljedice. Razvojna teorija direktne ili indirektno agresivnosti govori u prilog tome da će vrsta nasilja zavisiti od uzrasta djeteta. Prije razvoja govora dominira fizička agresivnost, u uzrastu od 8. do 18. godine života dolazi do opadanja fizičke agresije, a verbalna agresivnost dominira. Smith i sar. (1999) daju neka objašnjenja za pomenuti pad. Prvo objašnjenje je da sa uzrastom dijete zauzima više mjesto na statusnoj hijerarhiji, drugo objašnjenje je da mlađa djeca nemaju usvojene norme koje takva ponašanja osuđuju. Mlađa djeca nemaju usvojene socijalne vještine koje im mogu pomoći u potencijalno opasnim situacijama (Boulton i Underwood, 1992). Perry i sar. (1998) pokazali su da nasilnici što su stariji postaju sve nasilniji, ali se usmjeravaju na verbalno i indirektno nasilje (Popadić, 2009).

3.7. Uticaj medija i društvenih mreža

Sve veća dostupnost medija i društvenih mreža predstavlja problem savremenom društvu. Brojna istraživanja pokazala su da uticaj medija na formiranje stavova kod djece nije beznačajan. Nekonrolisano izlaganje djeteta nasilnim sadržajima iz medija, može promijeniti njegove stavove o nasilju, naučiti nasilno ponašanje i povećati toleranciju (Veliki i Kuterovac-Jagodić, 2014). Nažalost, poznato je da djeca dosta slobodnog vremena provode gledajući TV sadržaje ili igrajući video igrice koje u većini slučajeva nisu prilagođene njihovom uzrastu i sadrže nasilje (Zečević, 2010).

Brojne teorije objašnjavaju nastanak negativnih efekata uzrokovanih medijama, a neke od njih su:

- *Teza navikavanja* koja govori u prilog tome da pretjerano gledanje nasilnog sadržaja smanjuje osjetljivost na nasilje, drugim riječima djeca postaju tolerantnija prema nasilju.

- *Teorija skripti* koja pretpostavlja da djeca često izložena nasilju (npr. putem medija) razvijaju u sebi skripte kojima stvaraju strategije za suočavanje i rješavanje problema, a koriste ih u slučaju kada su suočeni sa agresivnim ponašanjem. Vrlo često osjećaju strah od okoline jer na svijet počinju gledati kao nasilno mjesto.

- *Teorija učenja* zasnovana na pretpostavci da do učenja dolazi posmatranjem, ljudi slijede ponašanje koja uoče u stvarnom životu ili medijima. Ova teorija može objasniti zašto djeca izložena nasilju pokazuju nasilnije obrasce ponašanja tokom igre. Drugim riječima, djeca uče po modelu, a nasilni junaci postaju njihovi uzori (Kunezik i Zipfel, 2006; Zečević, 2010).

Rezultati istraživanja Kuzmanović i sar. (2019) pokazali su da učenici ne dobijaju dovoljno znanja ni edukacije o korištenju interneta od strane škole. S tim u vezi ključnu ulogu u preveniranju negativnog uticaja medija imaju roditelji. Većom edukacijom nastavnika, roditelja i djece možemo prevenirati neželjene efekte. Roditelji i nastavnici trebaju usmjeravati djecu da istražuju i uče tj. koriste medije na produktivan način (Popadić, 2009).

3.8. Uticaj vršnjaka

Prema Šuman (2019) rizični faktor za pojavu nasilnog ponašanja je i uticaj vršnjačke grupe, što podrazumijeva slabu samokontrolu u ponašanju, smanjenu ličnu odgovornost i nasilne modele ponašanja.

Nasilje, naročito u školskom okruženju se dešava u prisustvu drugih te se tiče i posrednih i neposrednih svjedoka, a ne samo nasilnika i žrtve. Nasilje se iz tog razloga definiše i kao grupni fenomen koji se tiče i drugih članova grupe. Unutar škole učenici su grupisani u formalne grupe po smjenama ili razredu, ali i neformalnim grupama kao što su klike i veće prijateljske grupe (Popadić, 2009). Istraživanja su pokazala da je nasilje grupni fenomen u kojem su u 85 % slučajeva prisutni vršnjaci, a u 81 % slučajeva vršnjaci podržavaju i podstiču nasilna ponašanja (Craig i Pepler, 1997).

Obično moćnija skupina djece na prikriven način počinje manipulirati sa ciljem da ismijava druge, zbuni ga i nametnu krivnju, nerijetko na vrlo nemilosrdan način. U centru ovih ismijavanja vrlo često budu djeca koja imaju određeni hendikep. Vođe grupa često su agresivci koje ne pokazuju osjećaj krivnje, žele da dominiraju i ponižavaju te se nameću skupini ili pokušavaju okupiti članove. Pridruženi članovi obično su podložni autoritetu vođe skupine, odani su vođi i trude se širiti mržnju i neistinu. Obično grupa nasilnika postaje vrlo kohezivna zahvaljujući međusobnoj sličnosti koja se odnosi na slična interesovanja, stajališta i vrijednosti. U početku njihovo ponašanje može biti zbog potrebe ismijavanja drugih, no često preraste u oblike zlostavljanja djece. Do toga dolazi jer postaju svjesniji svog osjećaja sigurnosti koji im grupa pruža osjećaja zajedništva i moći (Bilić, Zloković, 2004; Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

S druge strane, postoje djeca koje indirektno utiču na vršnjačko nasilje, a to su djeca koja prešutno podržavaju nasilje. Zapravo, od straha da i sami ne postanu žrtve drže se po strani i ostavljaju dojam da su potpuno nezainteresovani. Ovakvo ponašanje poznato je i kao difuzija odgovornosti odnosno smanjena odgovornost pojedinca da reaguje ili pozove pomoć jer pretpostavlja da su drugi prisutni ljudi odgovorni da pomognu.

Autori Trilkić i Koruga navode sljedeće faktore koje mogu biti uzroci sukoba među djecom :

Takmičarska atmosfera – djeca rade jedni protiv drugih, nemaju razvijene vještine za grupni rad. Prisutno je nepovjerenje i u odrasle osobe i drugu djecu u školi.

Netolerantna atmosfera- netolerantna grupa je puna prijateljstva i grupisanja te se stvaraju takozvane klike. U ovakvim grupama nije prisutno prihvatanje različitosti tj. postoji netrpeljivost prema nacionalnim ili kulturalnim razlikama.

Neadekvatna komunikacija- neadekvatna komunikacija ili nepostojanje iste dodatno potiče sukobe usljed nerazumjevanja ili pogrešnog tumačenja namjera. U ovakvim situacijama djeca ili mladi ne znaju da izraze svoje potrebe i ne znaju saslušati druge.

Neadekvatno izražavanje emocija – način na koji djeca izražavaju svoje osjećaje važan je za nastanak i razvijanje sukoba. Pod neadekvatnim izražavanjem emocija podrazumjevamo

potiskivanje emocija, ovakva djeca vrlo često nemaju konstruktivne načine izražavanja bijesa i frustracija i nemaju samokontrolu.

Nedostatak vještina za konstruktivno rješavanje sukoba - sukobi među djecom se mogu pogoršati i kada učesnici u njima (djeca i odrasli) ne znaju kako da reaguju na nastale sukobe (Zečević, 2010).

Upravo ovakvi nefunkcionalni sukobi dovode do pogoršanja odnosa, a kasnije i do nasilja. Važno je da djeca budu usmjerena ka grupi, a ne van nje te da se u njih usađuje prihvatanje različitosti, da se potiče timski rad, otvorena komunikacija o svojim osjećajima. Usmjeravanje ovih socijalnih vještina glavni je zadatak nastavnika, stručne službe, ali i roditelja.

3.9. Uticaj karakteristika učesnika u nasilju

Karakteristike učesnika (žrtva / nasilnik) mogu biti važan rizični faktor za pojavu nasilja. Pod pojmom karakteristika smatraju se ustaljeni obrasci ponašanja određenog psihološki profila učesnika u nasilju, a ne samo crte ličnosti. Okarakterisati dijete kao nasilno znači pripisati mu sklonost da u nizu situacija reaguje nasilno. Sa druge strane žrtva postaje osoba koja trpi nasilje. Unutar brojnih socijalnih odnosa sa drugom djecom, djeca preuzimaju jednu ili drugu ulogu. Biti žrtva i biti nasilnik predstavlja dijametralno različite kategorije, međutim empirijska istraživanja pokazuju da su ove dvije krajnosti međusobno povezane. U nastavku rada bit će opisane navedene uloge (Popadić, 2009).

3.9.1. *Djeca žrtve nasilja*

Dosadašnja istraživanja pokazala su neka tipična obilježja žrtava nasilja. Uglavnom su to manje popularna, mirna djeca koja nemaju prijatelja, izolovana su i asocijalna. Žrtve nasilja također karakteriše i to da su fizički nejak, plašljivi, spremni su se potčiniti drugima jer im nedostaje samopoštovanja i samopouzdanja što često izaziva osjećaj ugroženosti.

Potvrđeno je da imaju manju percepciju kontrole u problematičnim situacijama, poprilično su nesamostalna i ne znaju izgraditi komunikaciju.

Nasilje stvara začarani krug gdje žrtve nasilja sve više gube samopouzdanje, trpe i povlače se što nasilnicima pruža veću motivaciju. Kako se ne mogu obraniti od napada, osjećaju krivnju, stid i neprihvaćenost. Olweus ih naziva pasivnim ili podložnim žrtvama (Olweus, 1998).

Istraživanja su potvrdila da djeca žrtve nemaju adekvatne odnose sa roditeljima. Zapravo, djeca koja u ranom djetinjstvu nisu izgradila emotivnu vezu sa roditeljima, imaju visok rizik da budu žrtve nasilja svojih vršnjaka. S druge strane, ukoliko su njihovi odnosi obilježeni pretjeranom zaštitom od strane roditelja, osobitno majki to dovodi do nedostatka samostalnosti i loših socijalnih vještina. Takve sklonosti pretjerane skrbi u isti mah smatraju se uzrokom i posljedicom nasilništva (Zečević, 2010; Olweus, 1998).

Postoji i tip žrtve koji Olweus naziva provokativnom žrtvom. Ova skupina kombinira preplašene i istovremeno agresivne obrasce ponašanja, često izazivajući negativne reakcije od drugih učenika (Olweus, 1998). Takva djeca opisuju se kao impulsivna, s poteškoćama u kontroli ponašanja, slična djeci s poremećajem pažnje i hiperaktivnošću. Istraživanja su utvrdila da su agresivne žrtve manje popularne od nasilnika, a nastavnici i vršnjaci napad na njih vide kao zaslužen (Popadić, 2009).

Jasno je da se nasilje vrlo često vrši skriveno od očiju odraslih i da mali broj žrtava traži pomoć. Međutim postoji čitav niz znakova u djetetovom ponašanju koji ukazuju da je dijete izloženo nasilju. Neke od znakova izloženosti nasilju u školi su:

- Dijete nerado ide u školu;
- Uplašeno je dok dolazi ili odlazi iz škole;
- Vraća se iz škole sa oštećenim stvarima;
- Bilježi se nagli pad školskog uspjeha;
- Djeluje odsutno;
- Gubi apetit;
- Pojavljuju se zdravstveni problemi (glavobolja, bolovi u stomaku i sl.);

- Povlači se u sebe;
- Noćno mokrenje;
- Plač prije spavanja, noćne more (Elliot i sar., 1997).

Nažalost, svjedoci smo da roditelji nerijetko ne primijete znakove zlostavljanja na vrijeme. Neotkrivanje znakova je posljedica nedovoljne komunikacije između djece i roditelja. U početnim fazama odrasli jednostavno smatraju da se radi o običnom zadirkivanju, dječijim poslovima i ne pokušavaju ozbiljnije pomoći djetetu. Mnoga djeca koja su žrtve nečijeg nasilja mogu pomisliti kako sa njima nešto nije u redu, jer svi na njihov problem gledaju drugačije od njih samih. Ukoliko ne dobije adekvatnu reakciju odraslih (roditelja ili nastavnika) i ne dobije zaštitu, dijete se kao žrtva može osjećati krivim.

U takvim slučajevima prolazi kroz nekoliko različitih faza:

1. Uočavanje problema, okrivljavanje sebe i osamljivanje;
2. Poziv u pomoć (svako na svoj način zove u pomoć);
3. Samosažaljenje, sindrom neodlučnosti;
4. Mirenje sa sudbinom;
5. Osjećaj djelimične ili potpune sposobnosti (Bilić, Zoković, 2004) .

Zlostavljanje učenika neće nestati samo po sebi, a zlostavljano dijete se ne može izboriti samo. U ovakvim slučajevima pomoć odraslih (roditelja, nastavnika) je neophodna, koji trebaju reagovati odmah, bez obzira na stepen i oblik nasilja (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

3.9.2. *Djeca počinitelji nasilja*

Pokazalo se da profil nasilnika i nije toliko lako napraviti. Nasilnike karakterizira agresivnost prema vršnjacima, a često ispoljavaju nasilje i prema odraslima, roditeljima ili nastavnicima. Oni imaju pozitivniji stav prema nasilju i češće koriste nasilne metode u rješavanju konflikata u odnosu na ostale učenika. Počinitelji nasilja u odnosu na druge učesnike vršnjačkog nasilja emocionalno su nezreliji imaju teškoće u uspostavljanju i održavanju intimnih odnosa (Field, 1999). Nasilnici često pokazuju snažnu potrebu za

dominacijom nad ostalima, razdražljivost, teško podnose neuspjeh i ponašaju se nasilno prema drugima bez razvijene empatije. Neki nasilnici sudjeluju u nasilju, međutim ne poduzimaju inicijativu te su označeni kao pasivni nasilnici, pratioci ili sljedbenici (Olweus, 1998).

Neki od upozoravajućih znakova kod potencijalnog počinitelja nasilja su :

- povlačenje iz društva;
- izraženo osjećanje izolovanosti i usamljenosti;
- izraženo osjećanje odbačenosti;
- nezainteresovanost za školu i slab školski uspjeh;
- izražavanje nasilja u pismenim radovima i crtežima;
- nekontrolisani bijes;
- obrasci impulsivnog udaranja i vrijeđanja;
- registrovani disciplinski problemi;
- nasilno i agresivno ponašanje u prošlosti;
- netolerantnost prema različitostima, predrasude;
- korištenje droga i alkohola (prema Popadić, 2009).

Kao što je prethodno navedeno, uzroci nastanka nasilnog ponašanja mogu biti brojni. Ponekad djeca ni sama ne znaju da je takvo ponašanje loše, nekada je to posljedica oponašanja, a nekad pritiska od strane vršnjaka (Zečević, 2010).

Hans Toch (1969/1978) identificirao je deset osnovnih motiva koji pokreću nasilnike na nasilno ponašanje. Ti motivi uključuju odbranu ugleda, nametanje normi, zaštitu slike o sebi, uljepšavanje slike o sebi, samoodbranu, otklanjanje pritiska, siledžijstvo, eksploataciju, samozadovoljstvo i katarzu (Popadić, 2009). Svi navedeni znakovi se ne smiju zanemariti, jer ispoljavanje nasilja u mladosti može imati posljedice i kasnije tokom života. Djecu nasilnike ne treba samo kažnjavati, potrebno je pronaći adekvatne metode da bi im se pomoglo. Sprječavanje ovakvog ponašanja podrazumijeva primjenu različitih oblika ponašanja, ali prije svega humanističku orijentaciju prema djetetu kao jedinstvenoj individui (Zloković, J., 2003).

4. PROTEKTIVNI FAKTORI

Protektivni faktori imaju potpuno drugačiji način djelovanja u odnosu na zaštitne faktore. Autori Martinjak i Odeljan (2016) daju jednu jasnu definicija, a to je da su protektivni (zaštitni) faktori oni koji održavaju normalno psihičko funkcionisanje pojedinca, dok su faktori rizika oni koji ometaju normalno funkcionisanje i dovode do psihopatologije. Naime, djelovanje protektivnih faktora je izrazito značajno jer povećava pozitivne ishode čak i kada postoje rizični faktori. Protektivni faktori mogu biti individualni i okolinski (Kranželić Tavra, 2002).

4.1. Individualni protektivni faktori

Individualni protektivni faktori odnose se na lične karakteristike pojedinca koje povećavaju otpornost osobe da se nosi sa stresnim situacijama. Prema Markoviću i sar. (2011) pod individualnim protektivnim faktorima smatraju se viši nivo inteligencije, razvijene socijalne vještine i laki temperament.

Visoka inteligencija - djeca i adolescenti koji pokazuju visoku inteligenciju često imaju bolju samokontrolu, bolju obradu društvenih informacija, veću motivaciju za postignućem i samopoštovanje. Istraživanja su pokazala da upravo ovakvi učenici imaju tendenciju ka fleksibilnijem temperamentu. Sve su ovo prednosti koje pomažu u prevenciji razvijanja nasilnih oblika ponašanja (Primorac, 2021).

Razvijene socijalne vještine - Pojedinci sa jakim društvenim vještinama imaju tendenciju da grade pozitivne odnose, efikasno komuniciraju i rješavaju sukobe. Posjedovanje socijalnih vještina čini dijete sposobnim za upravljanje socijalnim interakcijama, što pomaže pri suprotstavljanju nasilju (Andrade i sar., 2014). Naime, ulaganje u socijalne vještine promovira sigurnije i skladnije društvo.

Laki temperament - Odnosi se na pozitivno raspoloženje, nisku impulsivnost, razdražljivost i društvenost. Opušteni pojedinci imaju tendenciju da se dobro prilagode različitim situacijama, kontrolišu svoje ponašanje i emocije te formiraju pozitivne društvene

odnose. Istraživanje je pokazalo da djeca sa ovakvim temperamentom ne pokazuju nasilje i druge oblike antisocijalnog ponašanja (prema Losel i Farrington, 2012).

4.2. Okolinski protektivni faktori

Okolinski zaštitni faktori su elementi iz okoline pojedinca, što može uključivati odnose i podršku od strane porodice, prijatelja, pristup obrazovanju, pozitivne društvene norme te stabilno i sigurno okruženje. Ovi faktori imaju ključnu ulogu u zaštiti od negativnih obrazaca ponašanja te promovišu razvoj, mentalno i emocionalno zdravlje. U nastavku će biti opisani neki od njih.

Roditeljska toplina - Roditelji imaju ulogu u stvaranju sigurne privrženosti kod djece, što će omogućiti da se dijete dalje razvija i funkcioniše sa dobro prilagođenim oblicima ponašanja. Pružanje emocionalne podrške i otvorene komunikacije unutar porodice jak je protektivni faktor. Bliskost sa barem jednim roditeljom ima višestruku zaštitnu ulogu, potiče socijalno učenje, pruža podršku i sigurnost te sprječava probleme u ponašanju (Losel i Farrington 2012). Uspostavljanje sigurne privrženosti ima značajnu ulogu prilikom prelaska u novu sredinu kao što je škola i sklapanje bliskih odnosa poput vršnjačkih.

Intenzivan roditeljski nadzor- Roditeljski nadzor odnosi se na roditeljski pristup koji podrazumijeva uključenost u aktivnosti djeteta, postavljanje jasnih pravila i discipline što rezultira pozitivnim ponašanjem kod djece. Dosljedne rutine unutar porodičnog okruženja važne su pri stvaranju emocionalne sigurnosti pri čemu dolazi do smanjenja rizika od nasilnog ponašanja. Nalazi istraživanja su potvrdili da postojanje intenzivnog roditeljskog nadzora, visoka postojanost discipline, niska tjelesna kazna i aktivno učešće djeteta u porodičnim aktivnostima djeluje kao faktor zaštite od razvoja neprihvatljivih oblika ponašanja (Losel i Farrington, 2012).

Pozitivan odnos prema školi – Ovaj protektivni faktor usko je povezan sa školskim uspjehom. Ključna stvar je visoka usredotočenost u školi, zanimanje za zadatke i nastavu te motivacija za postizanjem dobrih rezultata stvaraju pozitivan odnos prema školi, što u

konačnici dovodi do manjeg broja prestupa unutar iste. Na ovaj način stvara se sigurnije i inkluzivnije školsko okruženje. Drugim riječima, osjećaj povezanosti sa školom može rezultirati pozivnijim ponašanjem u školi, a samim tim i pozitivnijim školskim uspjehom (Finn i Voelkl, 1993) .

Kvalitetan odnos sa vršnjacima – Prijateljski odnos sa vršnjacima pruža mogućnost za afirmaciju te stvaranje osjećaja sigurnosti i podrške. Snažan vršnjački odnos smanjuje osjećaj izolacije i frustracije što može doprinjeti nasilnim sklonostima. Sve u svemu, okruženje vršnjaka koje pruža zdravu i sigurnu društvenu dinamiku ublažit će rizik od nasilnog ponašanja. Pored unutarnjeg osjećaja vrijednosti i poštovanja stvara se prostor za više socijalnih mogućnosti, potiče više saradničko ponašanje, a smanjuje problematično ili nasilno ponašanje (Primorac, 2021).

Dodatne školske aktivnosti – Slobodno vrijeme u savremenom društvu označava prostor i mogućnost interakcije u procesima individualizacije i socijalizacije, odnosno prostor za samoaktuelizaciju i ostvarivanje osobnosti (Previšić, 2009).

Korisno provedeno slobodno vrijeme može preventivno djelovati na pojavu svih oblika društveno neprihvatljivog ponašanja. Služi kao konstruktivni način da djeca kanališu svoju energiju, emocije i upotpune svoje slobodno vrijeme. Osnovni cilj dodatnih aktivnosti učenika je doprinos obrazovnoj funkciji škole, povezivanje sa društvenim okruženjem, razvijanje samostalnosti, interesovanja, kreativnosti i organizovanog i kulturnog provođenja slobodnog vremena učenika (Ajanović i Stevanović, 2004). Djeci i adolescentima potrebno je pružiti pomoć u ispunjavanju slobodnog vremena kao što su dodatne aktivnosti u školama. Na taj način pruža se mogućnost za razvoj potencijala, jačanje samopouzdanja i stvaranja pozitivne slike o sebi što postaje trajna dimenzija (Šuman, 2019).

5. PREVENCIJA NASILNOG PONAŠANJA KOD DJECE I ADOLESCENATA – ULOGA ŠKOLE I SARADNJE SA RODITELJIMA

Prevenција nasilja izuzetno je važna kako bi se spriječile neželjene posljedice koje se odnose na zdrav rast i razvoj učenika. Posljedice uzrokovane zlostavljanjem ovise o nekoliko faktora poput oblika nasilja, njegovog trajanja te karaktera i otpornosti samog djeteta. Iako se polovica učenika izjašnjava da je u nekom trenutku doživjela vršnjačko nasilje, za većinu njih to je prolazno iskustvo. Razlog tome je što djeca najčešće nauče kako se suprotstaviti zlostavljaču, dobiju adekvatnu pomoć, pronađu način da se udalje od napadača, zlostavljač pronađe drugu žrtvu ili jednostavno odustane od zlostavljanja. Drugim riječima, reakcija žrtve ima veliki uticaj na ishod i trajanje nasilja. Osim oblika i trajanja nasilja, značajan faktor je i djetetova otpornost i karakter. Neka su djeca otpornija u odnosu na druge te na njih negativna iskustva slabije djeluju ili su razvila socijalne vještine koje im pomažu pri obrani od napada. Pri ispitivanju uticaja nasilja, veoma često dolazi do situacije da djeca nisu objektivna te da prikrivaju stvarno stanje. To se posebno odnosi na dječake, čiji položaj među vršnjacima ovisi o pokazivanju snage i ravnodušnosti. Usprkos navedenim faktorima, činjenica je da su posljedice vršnjačkog nasilja brojne, nimalo bezazlene te utiču, kako na žrtve, tako i na nasilnike i posmatrača. Neke od posljedica poput raznih tjelesnih promjena mogu se uočiti vrlo brzo, dok se neke primjećuju tek nakon određenog vremena i ostavljaju dugoročne (Buljan Flander, 2007). „Često izbjegavanje situacija koje zahtijevaju pregovore ili sukobe negativno utiče na budući život djeteta: na izbor zanimanja, uspješnost, izbor partnera i na njihovo ponašanje u ljubavnoj vezi i u porodici“ (Field, 2004; 7).

Nasilničko ponašanje, ukoliko se ne zaustavi i ne promijeni, ostavlja dugoročne posljedice na aktere takvog ponašanja. Istraživanja su pronašla povezanost nasilničkog ponašanja za vrijeme školovanja s kriminalnim ponašanjem kasnije u životu (Buljan Flander, 2007). Nasilnici kasnije u životu mogu imati razne probleme poput sudskih postupaka, kriminala, narkomanije, alkoholizma, bračnog zlostavljanja, zlostavljanja djece, problema na poslu, teškoća u braku i slično.

Radi zaštite djece i osiguravanja njihovog potpunog razvoja donesene su brojne deklaracije i zakoni s ciljem suzbijanja nasilja nad djecom. Međutim, i uprkos zakonima i stručnim pokušajima prevencije zlostavljanja djece u svakodnevnicima se javljaju „novi“ oblici

nasilja. To nam govori da je neophodno podizanje svijesti šire populacije u vezi sa problemom nasilja među djecom i adolescentima (Bilić, Zloković, 2004).

Primarna prevencija, koja obuhvata društvene mjere i akcije, ima za cilj spriječiti, onemogućiti ili minimizirati poremećaje u ponašanju djece i mladih. Ova vrsta prevencije usmjerena je na eliminiranje negativnih uticaja iz društvene sredine, poboljšanje kvalitete života djece i postizanje razvoj djece. S obzirom na to da je porodica i škola okruženje u kojem dijete raste, upravo oni imaju veliki značaj u prevenciji društveno neprihvatljivog ponašanja. Također, u okviru primarne prevencije nužno je razvijati osjetljivost javnosti na nasilje nad djecom. Javnost i sama djeca moraju se upoznati da je zlostavljanje kažnjivo djelo i veliki problem ako se pravovremeno ne reaguje. Kroz saradnju sa školom i ostalim društvenim institucijama, roditelji mogu znatno doprinijeti primarnoj prevenciji (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

Sekundarna prevencija obuhvata identifikaciju faktora rizika i postojećih problema i pružanje pomoći u njihovom rješavanju. Fokusirana je na djecu koja su najčešće pod rizikom zbog nepovoljnih uslova života u porodici. Takva djeca manifestiraju "blage" oblike poremećaja u ponašanju, poput neredovnog pohađanja škole, lošeg akademskog uspjeha ili ponavljanja razreda (Miković, 2004). Djecu pod rizikom potrebno je osposobiti da se nauče nositi sa problemima i osigurati mrežu podrške u njihovom užem i širem krugu. S obzirom na to da dijete ima predispozicije da bude žrtva ili nasilnik, obaveza škole je da prati ponašanja i reaguje ukoliko se uoče promjene. Važno je da nastavnici i stručni saradnici pravovremeno identifikuju uzroke takvog ponašanja i pruže potrebnu pomoć učeniku s ciljem efikasnog rješavanja ovog problema. Pozitivna strana ovog programa je fleksibilnost, odnosno prilagodljivost djetetu kao individui za razliku od primarnih programa koji su općeniti i ne djeluju na svako dijete podjednako.

Tercijarna prevencija odnosi se na rad sa djecom koja su već imala priliku da se susretnu sa nasiljem, bilo kao žrtve ili kao počinioci nasilje. Ova vrsta prevencije posebno se odnosi na smanjenje recidiva. Psihosocijalna pomoć pruža se i žrtvi i počinitelju. Škola, zajedno s roditeljima i drugim društvenim institucijama (sudstvo, centri za socijalni rad, zdravstvene institucije) trebaju pružiti pomoć učeniku, a zajednička saradnja između ovih institucija ima značajan uticaj. Međutim, škola u ovom tretmanu nije dovoljna i njeni programi

se zasnivaju na psihološkim komponentama. Kontinuirano se treba pratiti i učinak tretmana. Ukoliko razni oblici individualnog i grupnog tretmana ne daju rezultate, krajnji ishod je izdvajanje djeteta iz porodice (Zečević, 2010; Tomić, Šehović, Hatibović, 2005; Popadić 2009). Zbog brojnih razloga postoji veliki broj djece u riziku koja ne mogu očekivati pomoć i brigu od strane roditelja. Iz tog razloga neophodna je uključenost drugih institucija, ali i društva generalno (Bilić, Zloković, 2004).

Da bi se postigli uspješni preventivni rezultati uz saradnju svih relevantnih društvenih faktora, nužno je planirati i koordinirati njihov doprinos. Programi prevencije imaju za cilj jasno definirati mjere i zadatke nositelja tih programa (Singer, 1996).

S obzirom na naglasak na preventivnom djelovanju u školi, programi prevencije imaju za cilj smanjenje, uklanjanje, i sprječavanje problema između nasilnika i žrtve. Pozitivni ciljevi ogledaju se u postizanju boljih odnosa među vršnjacima u školi i stvaranje uvjeta koji će omogućiti žrtvama i nasilnicima da se bolje snalaze u školskom okruženju, ali i izvan njega. Za žrtvu to znači veći osjećaj sigurnosti, veće samopouzdanje, osjećaj prihvatanja i naklonosti od strane barem jednog ili dva školska vršnjaka. Za žrtve to podrazumjeva bolje snalaženje, manje nasilnih reakcija, što u osnovi znači jačanje pozitivnih postupaka (Olweus, 1998). Drugim riječima, trebali bi se usmjeriti na eliminaciju i ograničavanje negativnih uticaja. Da bi se nasilje preveniralo važno je pravovremeno prepoznati rizične situacije ili već postojeće manifestacije poremećaja u ponašanju. Potrebno je kontinuirano i trajno djelovati te primjenjivati odgovarajuće oblike, sadržaje, metode i sredstva rada (Pedagoška enciklopedija 2, 1989; 245).

5.1. Uloga škole u suzbijanju i prevenciji vršnjačkog nasilja

Nakon porodice, škola je najvažnija institucija u kojoj dijete odrasta. Škola je za dijete najčešće prvi dodir sa društvenom sredinom i omogućava uspostavu određenih interpersonalnih odnosa (Singer, 1996). Iz ovoga slijedi da škola ima veliku odgovornost i ulogu kada je u pitanju razvoj socijalizacije kod djece. Upravo škola je mjesto najveće interakcije mladih i baš zbog toga ima neograničene mogućnosti da preventivno djeluje na

pojavu nasilja među djecom. Škola kao odgojno – obrazovna institucija ima posebnu ulogu ne samo u pogledu obrazovanja, već i u formiranju cjelokupne ličnosti (Šuman, 2019).

Nijedna škola nije imuna na problem vršnjačkog nasilja. Ono se događa u malim i velikim, tradicionalnim i modernim, osnovnim i srednjim školama. Uz važnost ostvarivanja dobre komunikacije nastavnika, stručnih saradnika, roditelja i učenika, uspostava politike škole prema zlostavljanju neizostavna je za učinkovito djelovanje prevencije i suzbijanja ovog problema (Buljan Flander, 2007).

Kako bi škola uspješno odgovorila zahtjevima u vezi sa prevencijom nasilja potrebni su sljedeći uslovi: dobro edukovani kadrovi, nastavni plan i program prilagođeni uzrastu učenika, veličina razreda koja omogućava individualni rad i interaktivno učenje, postojanje vannastavnih aktivnosti, saradnja sa roditeljima (Buljubašić, 2008). Škola bi trebala biti sigurno mjesto gdje bi se mogli zaštititi oni kojima je to potrebno, djeci s neprihvatljivim ponašanjem omogućiti savladavanje vještina nenasilnog rješavanja sukoba te osigurati primjereno nadgledanje rizičnih mjesta napada nasilnog ponašanja (Buljan Flander, Kovačević, 2005).

Školsko osoblje mora biti educirano i spremno pružiti potporu i primjerenu reakciju. Odgajatelji (učitelji, nastavnici, profesori) imaju najveću ulogu i odgovornost jer upravo su oni ti koji su u direktnoj interakciji sa djecom i u koje djeca trebaju imati povjerenje. U ovom kontekstu povjerenje je izrazito važno da bi se stvorio osjećaj sigurnosti kod učenika (Šuman, 2019).

Ukoliko škola kvalitetno obavlja svoju odgojnu zadaću, rizik za pojavu nepoželjnog ponašanja kod djece je primjetno manji. Jedan od modela preventivnih mjera uključuje tri faze rada:

- Faza ranog otkrivanja koja se odnosi na procjenjivanje ponašanja djeteta u školi radi predikcije budućeg ponašanja;
- Faza opserviranja relevantnih okolnosti života i funkcioniranja učenika u školi i izvan nje;

- Faza implementiranja i praćenja različitih modela sociopedagoškog rada s učenicima kojima je prema rezultatima prve i druge faze to bilo potrebno (Pedagoška enciklopedija 2, 1989: 245).

Osnovne vrste prevencije koje se sprovode u školi su:

- stvaranje pozitivne klime u školi,
- poticanje socio-emocionalnog razvoja djeteta,
- upoznavanje djece s njihovim pravima,
- osvještavanje učenika o zabrani zlostavljanja,
- uvođenje programa za sprječavanje nasilja (Tomić i sar., 2005: 62).

Školska klima odnosi se na organizaciju školskog života, drugim riječima na atmosferu koja vlada u školi. Školsku klimu određuju faktori koji su vezani za odnose između nastavnika i učenika, sprovođenje discipline, način ocjenjivanja i postojeće norme vezane za stavove učenika i nastavnika prema nasilju. Brojna istraživanja potvrdila su povezanost školske klime sa prisutnošću školskog nasilja. U školama u kojima postoje dobri odnosi između odraslih te između odraslih i učenika, gdje je potaknuta kooperativnost i vezanost za školu, stepen prisutnosti nasilja je značajno manji. Nasuprot tome, pokazano je da negativna školska klima povećava broj žrtava (Popadić, 2009). Negativna školska klima koja se odnosi na smanjenje osjećaja pripadnosti i ugodnosti u školi povazna je sa pojavom svih oblika nasilja (Velki, 2018).

Holtappels i Meier (2000) navode tri međusobno povezana elementa koji se odnose na stvaranje pozitivne školske klime a to su :

Obrasci očekivanja - odnose se na pružanje poželjnih normi i vrijednosti te uspostavljanje rigidnih pravila.

Interakcijska klima - podrazumijeva poticanje učenika na zajedničko sudjelovanje kroz grupno odlučivanje ili rasprave.

Relacijska klima - uključuje poticanje kvalitetnih socijalnih odnosa u školi, među vršnjacima i na realciji nastavnik-učenik (prema Puzić, Baranović, Doolan, 2011).

Školska klima proizvod je djelovanja školskog osoblja odnosno njihove stručnosti, motivacije i kompetencija. Autori Khoury-Kassabri, Benbenishty i Astor (2005) ističu važnost pozitivnog odnosa na relaciji nastavnik-učenik u jačanju privrženosti učenika školi. Uloga odgajatelja nije samo da bude prenosilac znanja nego i da baš kao roditelji oblikuje ponašanje učenika tako što im pružaju model na koji se ugledaju. Drugim riječima, nastavnik ima direktan uticaj na stepen nasilja u odjeljenju. Olweus (1993) je to objasnio na način da nastavnik efikasno reaguje ukoliko postoji stalni nadzor nad učenicima, poduzimanje brzih i direktnih akcija, bez ignorisanja dvosmislenih reakcija. U praksi nerijetko susrećemo i nasilne modele nastavnika koji nepedagoški reaguju, koriste nasilje u komunikaciji kako bi nametnuli svoja pravila naročito prilikom konfliktnih situacija. U problemskim situacijama, nastavnik reflektuje učenicima koliko je atmosfera sigurna i usmjerena na konstruktivne socijalne odnose (Popadić, 2009). Greška koju mogu napraviti pasivni nastavnici je ta što i kada primjete nasilje ne procjenjuju ga dovoljno ozbiljno da bi reagovali. To je često razlog zašto djeca izvještavaju da nemaju dovoljno podrške i razumjevanja od strane nastavnika (Šuman, 2019). Istraživanja o uticaju školske klime na pojavu nasilja u školi uključuju socijalno okruženje škole, organizacijske karakteristike tj. veličinu škole i razreda i dosljedna školska pravila. Shodno navedenom, da bi se problemi nasilja u školi riješili potrebno je fokusirati se na tri aspekta školske klime, a to su odnosi među učenicima, odnosi nastavnik-učenik i prijavljivanje nasilja (prema Puzić, Baranović, Doolan, 2011).

Poticanje socio-emocionalnog razvoja podrazumijeva podučavanje učenika socijalnim vještinama, što se smatra i najvećim problemom unutar socijalnih odnosa. Zapravo, nasilno ponašanje je oblik neadekvatnog reagovanja prilikom socijalne interakcije. Mnoga djeca u svojoj primarnoj sredini tj. porodici nisu naučila osnovne socijalne vještine. Za takvu djecu nepoznanica je zadovoljiti lične potrebe na adekvatan način, često su submisivni i svoje osjećaje ispoljavaju na negativan način. Pozitivna strana je što se socijalne vještine kao i svako drugo ponašanje mogu učiti. U procesu poučavanja socijalnim vještinama veliku ulogu ima škola, odnosno odgajatelji. Pod socijalnim vještinama podrazumijevamo:

- korištenje neverbalne komunikacije,
- programi psihosocijalne pomoći,
- razvijanje dobrovoljnog rada (u školi),

- razvijanje vještina komunikacije,
- otpor pritisku vršnjaka,
- podizanje samopouzdanja,
- tolerancija,
- moralno - etički kodeksi,
- odgovornosti (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

Savladavanje i usvajanje navedenih vještina pomaže djetetu da se uspješno uklopi u društvo vršnjaka. Prema Zloković (2004) za poticanje socio-emocionalnog i boljeg ponašanja kod djece postavljanje jasnih pravila ima važnu ulogu. Pod pravilima podrazumijevamo demokratska pravila koja su jednaka za sve učenike. Pozitivne efekte pokazuje postavljanje razumnih i prihvatljivih granica discipline koje će se objasniti djeci. Razumijevanje pravila je ključno i iz tog razloga je uvijek potrebno provjeriti da li djeteta razumije šta se od njega očekuje. Radi postizanja discipline i boljeg međusobnog odnosa između djece neophodno je objasniti djetetu koje posljedice sa sobom nosi verbalno ili tjelesno nasilje nad drugim djetetom (Bilić, Zloković, 2004).

Upoznavanje djece sa njihovim pravima također predstava jednu od mjera zaštite. S obzirom da su djeca tjelesno i fizički nezrela pripadaju im posebna prava. „*Odlikom Vlade Bosne i Hercegovine, BiH se smatra potpisnicom Konvencije o pravima djeteta od dana osamostaljivanja 1.3.1991. godine.*” (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005; 83) Konvencija o pravima djeteta je međunarodni dokument koji govori o obavezama koje odrasli imaju prema djetetu. Po Konveciji svako dijete ima pravo na obrazovanje i na život u slobodnom društvu. Skraćeni izbor iz dječjih prava je:

- Pravo na dostojanstvo - Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Sva prava vrijede za svu djecu bez iznimki. Sve odluke u vezi s djetetom donose se u najboljem interesu djeteta. Nijedno dijete ne smije biti podvrgnuto mučenju, okrutnim postupcima ili kaznama.

- Sloboda mišljenja i izražavanja - Dijete ima pravo na slobodno izražavanje vlastitog mišljenja i na obzir prema tom mišljenju. Dijete ima pravo na nacionalnost, vjeroispovijest, savjest pod nadzorom roditelja.
- Pravo na privatnost - Dijete ima pravo zaštititi se od uplitanja u svoju privatnost te od kleveta i optužbi.
- Pravo na obrazovanje - Dijete ima pravo na obrazovanje. Država mora osigurati besplatno i obavezno osnovno školovanje, te učiniti i da srednje i visoko obrazovanje bude dostupno svima. Školska disciplina mora biti u skladu s pravima i dostojanstvom djeteta. Pravo na osobnost (osobne slobode) - Dijete ima pravo na svoju kulturu, religiju i jezik. Dijete ima pravo na slobodno vrijeme, igru i sudjelovanje u kulturnim i umjetničkim aktivnostima.
- Pravo na sudsku i društvenu zaštitu prava i sloboda - Država će zaštititi dijete od svih oblika zlostavljanja i sačiniti odgovarajuće programe za sprječavanje zlostavljanja i brigu o posljedicama zlostavljanja. Dijete koje je došlo u sukob sa zakonom ili pravilima ponašanja ima pravo na postupak koji uvažava njegovo dostojanstvo i uzima u obzir njegovu dob s ciljem reintegracije djeteta u društvo (UNICEF, 2015).

Nadležne institucije imaju obavezu da zaštite djete od svakog oblika zlostavljanja i zanemarivanja, dok roditeljima trebaju pružati podršku za obavljanje njihove roditeljske uloge (Tomić, Šehović, Hatibović, 2005).

Osvještavanje učenika o zabrani zlostavljanja ima važnu ulogu u prevenciji nasilja, što se ogleda kroz osvještavanje djece da je takvo ponašanje neprihvatljivo i da sa sobom nosi ozbiljne posljedice. Iako postoje opća pravila škole, neophodno je isticati propise koje se isključivo odnose na zlostavljanje. Ukazati na niz pravila i strategija vezanih konstruktivno mogu riješiti postojeće probleme. Naglasak treba biti na tome da svako dijete ima svoja prava i da se poštuje pravog svakog učenika. Osim toga važno je ukazati da se radi o Zakonom zabranjenim oblicima ponašanja (Cicvarić, Cicvarić- Tunić, 2009).

Uvođenje preventivnih programa ima za cilj povećati svijest o postojanju problema, proširiti znanje o prirodi i učestalosti nasilja među učiteljima, roditeljima i samom djecom. Još jedan od zadataka programa jeste osiguravanje veći stepen podrške djeci žrtvama,

razvijanje sposobnosti zaštite te uvođenje sankcija za počinitelje nasilja. Svaka škola treba da kreira vlastite programe za sprječavanje nasilja i implementira iste. Cjelokupno školsko osoblje treba biti uključeno u stvaranje i provođenje programa što rezultira većom efikasnošću. Ključno je potaknuti bolje odnose među vršnjacima i stvoriti bolje uvjete i za žrtve i za nasilnike (Velki, Ozdanovac, 2014).

5.2. Saradnja roditelja i škole u prevenciji i suzbijanju vršnjačkog nasilja

Prethodno je već navedeno kolika je zapravo važnost porodice kako u životu djeteta, tako i u cjelovitom razvoju ličnosti. S obzirom na to, u ovom dijelu rada bit će riječi isključivo o ulozi saradnje roditelja sa školom. Pod saradnjom roditelja i škole podrazumjevamo otvorenu komunikaciju, nadzor, zajedničku inicijativu, radionice i razne zajedničke aktivnosti. Škola je dužna upoznati roditelje sa postojećim situacijama i pružiti podršku kako djeci, tako i roditeljima (Zečević, 2010, Kolak, 2006).

Možemo zaključiti da ključnu ulogu u odgoju i razvoju dječije ličnosti imaju roditelji i nastavnici te njihov međusobni odnos. Istraživanje koje su proveli Šahinović i Jeftić (2017) pokazalo je da su stavovi nastavnika takvi da roditelji imaju ključnu ulogu u procesu rješavanja problema nasilja. Međutim, većina nastavnika ističe da u praksi vrlo često doživljavaju otpor, nedostatak podrške ili nezainteresovanost od strane roditelja za međusobnu saradnju. Kada je riječ o otporu, to podrazumjeva nerealno razmišljanje roditelja o datoj situaciji ili svom djetetu, nepovjerenje prema školi ili razrednicima te stručnoj službi, što dodatno otežava saradnju, ali i samu prevenciju nasilja. Pod nezainteresovanosti od strane roditelja podrazumjevamo neuključenost te slab nadzor roditelja nad aktivnostima djeteta i školskim postignućima. Trebamo uzeti u obzir da se u praksi vrlo često susrećemo sa roditeljima različitog stepena obrazovanja, različitog socioekonomskog statusa, različitog stila roditeljstva, što ovaj problem čini još kompleksnijim (Šahinović i Jeftić, 2017).

Maleš (1992) saradnju roditelja i škole definiše kao složen, višedimenzionalan proces za čije ostvarenje je potrebno znanje i vrijeme, a odvija se u nekoliko etapa. Te etape podrazumijevaju međusobno upoznavanje učitelja i roditelja, razumijevanje, izgradnju

povjerenja i spremnosti za dogovor. Nadzor i Buj (1990) saradnju roditelja i škole definišu kao oblik zajedničkih aktivnosti, čiji je glavni cilj postići jedinstveno djelovanje porodice i škole, ali i pružiti uzajamnu pomoć pri realizaciji specifičnih zadataka svakog od ova dva faktora.

„Zajedničkim aktivnostima može se postići:

- bolji školski uspjeh;
- zainteresovanost roditelja za odgoj;
- razumijevanja školskog rada;
- obrazovanje roditelja za odgojnu funkciju;
- bolja komunikacija te interakcija između učenika, roditelja i učitelja;
- veća povezanost škole i šire društvene zajednice” (Maleš, 1994, 17).

O važnosti saradnje roditelje i škole te samoj komunikaciji kao glavnom segmentu efikasnog rješavanja problema govori činjenica da brojne škole posjeduju Zakonom propisane protokole saradnje roditelja sa školom. Prema protokolima komunikacija između roditelja i škole odvija se kroz individualne sastanke sa razrednikom, stručnom služnom (psihologom ili pedagogom) i direktorom. Također, postoje vanredni oblici komunikacije, a to su sastanci sa roditeljima po službenom pozivu u slučaju težih prekršaja. Ukoliko saradnja nije postignuta na adekvatnom nivou ili ne dovodi do rezultata u smanjenju nasilja, uključuju se Centar za socijalni rad, Centar za mentalno zdravlje i policija (Protokol saradnje i komunikacije roditelja sa školom JU Srednjoškolski centar Hadžići, u skladu sa članom 154. Zakona o srednjem obrazovanju "Službene novine Kantona Sarajevo, broj: 23/17, 2020).

Ukoliko rade zajedno, roditelji i škola stvaraju okruženje podrške i brige čime osposobljavaju djecu vještinama koje će pomoći da se suprotstave nasilju te da grade zdrave odnose.

6. PROGRAMI USMJERENI NA PREVENCIJU NASILNOG PONAŠANJA

Uspješni preventivni programi uključuju individualne i okolinske (porodica, škola, vršnjaci) komponente, koje se usmjeravaju na razvoj socijalnih vještina i prosocijalnog pristupa rješavanju problema. Pored navedenog, za uspješnost je važno da su programi detaljno planirani te da prate razvojne faze djeteta. Da bi preventivni programi bili djelotvorni trebaju objedinjavati tri različita nivoa preventivnog djelovanja (primarnu, sekundarnu i tercijarnu prevenciju), tri različita djelokruga djelovanja (lokalna zajednica, regija i država) i potrebe tri skupine korisnika (djeca, porodica, šire socijalno okruženje) (Ajduković, 2000). Važno je naglasiti da programi trebaju biti prilagođeni specifičnostima različitih skupina djece i adolescenata te uzeti u obzir kulturne, socioekonomske i porodične kontekste. Proces implementacije uključuje oblikovanje tima, edukaciju školskog osoblja i roditelja, postavljanje očekivanja ponašanja, te sisteme poticanja pozitivnog ponašanja i praćenje ponašanja (Primorac, 2021).

Intervencijski program prevencije nasilja po Dan Olweusu fokusira se na stvaranje sigurnijeg okruženja u školama, poticanje pozitivnih odnosa među učenicima i podizanje svijesti o problemima nasilja (Šuman, 2019).

Program Fast Track temelji se na ekološko-razvojnom modelu, pri čemu se prevencija antisocijalnog ponašanja postiže jačanjem i povezivanjem zaštitnih faktora tj. individualnih karakteristika djeteta, porodice, škole i zajednice (Dadds i Fraser, 2003).

Program povezivanja interesa porodice i učitelja (engl. Linking the Interests of Families and Teachers - LIFT), koji za cilj ima prepoznati uticaj rizičnih faktora za razvoj poremećaja u ponašanju unutar konteksta porodice i vršnjačkog konteksta (Greenberg i sar., 1999).

Program pozitivnih bihevioralnih intervencija i podrške (engl. Positive Behavioral Interventions and Supports - PBIS), koji za cilj ima „modificiranje školskog okruženja (npr. discipline, pozitivnog stimuliranja, disciplinskih podataka) i procedura (npr. upućivanje psihologu, osposobljavanja) koji potiču pozitivne promjene u ponašanju i osoblja i učenika" (Bradshaw i sar., 2009; 101).

Programi socijalnog i emocionalnog učenja (engl. Social and Emotional Learning programs - SEL), pružaju strategije koje poboljšavaju dječiju sposobnost prepoznavanja i

upravljanja vlastitim osjećajima, te korištenja različitih međuljudskih vještina za učinkovito i etičko rješavanje razvojno relevantnih problema. (Payton i sar., 2000; prema Primorac, 2021).

6.1. Intervencijski program prevencije nasilja po Dan Olweusu

Olweus (1998) je kreirao sveobuhvatan program koji se sastoji od niza mjera koje su se pokazale izrazito korisnim u uklanjanju nasilja.

1. Mjere na nivou škole:

- Priručnik sa upitnicima;
- Školski sastanak u vezi sa problemima nasilnik/žrtva;
- Bolji nadzor tokom odmora;
- Više privlačnih dječjih igrališta;
- Telefonski kontakti;
- Sastanci nastavnika i roditelja;
- Nastavnička grupa koja radi na razvijanju društvenog okruženja u školi i
- Roditeljski krugovi.

Mjere na nivou škole odnose se na sve učenike u školi bez posebne usmjerenosti na učenike za koje se već utvrdilo da su žrtve ili nasilnici. Kada škola odluči primijeniti mjere protiv nasilništva, korisno je organizovati sastanak na nivou škole. Na sastanku osim direktora, nastavnike, školskog psihologa, savjetnika trebaju prisustvovati i izabrani roditelji i učenici. Cilj školskog sastanka je izrada dugoročnog plana, dovoljno detaljnog i jednoličnog.

Poznato je da se najveći dio nasilništva odvija u školi te je iz tog razloga važno da odgovarajući broj odraslih osoba bude prisutan za vrijeme školskih odmora. Nadzor učenika je važan da bi se nadgledale aktivnosti i spriječila moguća nasilna ponašanja. Pored toga, važna je saradnja između nastavnika koji trebaju ukazati na uočeno negativno ponašanje, što će olakšati poduzimanje mjera u ranoj fazi. Aktivno nadziranje učenika pokazalo se vrlo učinkovito. Međutim, povećan nadzor ne može biti jedina mjera.

S obzirom da postoje „rizična” mjesta unutar škole i dvorišta (npr. svlačionice, zaklonjeni djelovi dvorišta i sl.) neophodno je posvetiti posebnu pažnju ili ako je moguće ukloniti ili prenamijeniti skrivena mjesta. Dobro opremljeno izvanškolsko okruženje (igralište) može poticati pozitivne radnje i vrijeme provedeno u školi činiti zabavnijim.

Nažalost, žrtve nasilja se često osjećaju nezaštićenim i osjećaju strah čak i kada samo pomisle da potraže pomoć. Mjera koja pomaže u rješavanju ovog problema je kontakt telefon (SOS telefon). Glavnu ulogu ima školski psiholog ili pedagog koji će biti zadužen za anonimne telefonske pozive, a njegov zadatak je saslušati, podržati te ohrabriti učenika. Ova vrsta pomoći može koristiti i roditeljima zlostavljane djece kojima je potreban savjet. Primjer ovakvog sistema kontakta u Bosni i Hercegovini je i postavljanje sandučića gdje učenici putem pisama anonimno prijavljuju nasilje ukoliko to ne mogu uraditi izravno.

Kada škola odluči povećati aktivnosti za suzbijanje nasilja potrebno je obavijestiti roditelje i pozvati ih na saradnju. Saradnja se može uspostaviti sastancima roditelja i nastavnika ili neke izdvojene skupine (npr. porodice pod rizikom).

Još jedna od mijera u postizanju ovog cilja jeste formiranje grupa za razvoj društvenog okruženja u školi. Grupe čini pet do deset nastavnika koji se redovno sastaju, razmjenjuju iskustva i raspravljaju o različitim problemima. Na ovakvim sastancima mogu se raspodjeliti i dužnosti vezane za nadzor, ukazati na probleme vezane za disciplinu, procijeniti trenutna situacija u školi. Zajednički plan djelovanja osnažiti će osjećaj sigurnosti svakog nastavnika. Za postizanje efikasnosti potrebna je kooperativnost roditelja. Ukoliko roditelji reaguju približno isto kao nastavnici, pozitivni efekti programa se značajno povećaju. Način da se roditelji aktivno uključe jeste da prošire svoje znanje o problemu i svojoj ulozi u ovom procesu. To se uglavnom realizuje na sastancima kada se roditelji grupno posvete ovom problemu (Olweus, 1998).

2. Mjere na nivou razreda

- Razredni pravila protiv nasilništva: pojašnjenja, pohvale i kazne;
- Redovni razredni sastanci;
- Igranje uloga;
- Saradničko učenje;

- Zajedničke pozitivne razredne aktivnosti;
- Razredni sastanak nastavnik – roditelji/učenici;

Mjere na nivou razreda fokusirane su na stvaranje bolje klime u razredu što će za rezultat imati rješavanje problema nasilja. Učitelj ili razrednik ima obavezu uspostaviti jasna pravila, poželjno je da učenici budu uključeni u formiranje istih. Tim postupkom učenici će se osjećati odgovornim za njihovo provođenje. Razgovorom o pravilima ponašanja u vezi nasilja među učenicima se potiče stvaranje normi. Važno je razgovarati i o pasivnom sudjelovanju u zlostavljanju. Potrebno je osvijestiti učenike o odgovornosti koju imaju ukoliko dođe do takve situacije, a oni ne reaguju. Pravila se trebaju odnositi i na sprječavanje društvenog izoliranja.

Pohvale i prijateljski odnos od strane učitelja ili nastavnika pozitivno utiču na ponašanje. Ukoliko prime pohvalu, učenici znatno lakše prihvataju kritiku i bit će više motivirani za promjene. Istraživanja su potvrdila da isključivo korištenje pohvala nije dovoljno, u slučaju neželjenog ponašanja potrebno je koristiti i kazne (Patterson i sar., 1982). Najbolje rezultate postiže primjena pohvala za pozitivna ponašanja i dosljedno kažnjavanje kada se prekrše pravila. Izbor kazne mora se u određenoj mjeri prilagoditi za svakog učenika, a zavisi i od dobi i spola učenika. Prihvatljive kazne su sljedeće: ozbiljan razgovor sa učenikom, odlazak kod direktora ili pedagoga, učenik mora stajati uz nastavnika tokom odmora, oduzimanje nekih privilegija.

Iz više razloga važno je da nasilni učenici postepeno nauče primjenjivati pravila. Pridržavanje školskih pravila pomaže nasilnoj djeci da pokažu više poštovanja prema drugima, a kasnije u životu da se odnose sa poštovanjem prema društvenim normama.

Razredni sastanak povećava bliskost među članovima skupine, pruža mogućnosti razgovora o nasilju i potencijalnim rješenjima. Važno je sastanke održavati redovno (jednom sedmično) i na taj način postiže se određeni vid pritiska na grupu, što često pozitivno utiče na ponašanje nasilne i nesocijalne djece.

Grupni rad je također jedna od mijera koja se pokazala vrlo uspješnom. Učestvovanje u kooperativnim grupama značajno utiče na poboljšanje odnosa između učenika, spremniji su pružiti pomoć, podržati jedni druge i razviti manje predrasuda prema članovima manjinske skupine. Osnovni cilj kooperativne grupe je međusobna zavisnost. Zapravo, nastavnik daje

zadatak gdje grupa isključivo timskim radom može postići rezultate, a kasnije i dobiti nagradu. Nagrade mogu biti različite, poput broja bodova, ocjena, slobodne aktivnosti i sl. Zajedničke aktivnosti trebaju biti zabavnog karaktera, kao što su izleti, odlazak u kino, kampovanje. Zabavne aktivnosti mogu značajno uticati na učenike i generalno na klimu u razredu. Uloga nastavnika je da osigura da svi učenici sudjeluju u aktivnostima, sa posebnom pažnjom na zlostavljane ili učenike isključene iz grupe.

Prethodno je objašnjena važnost roditelja u životu djeteta generalno, ali i u prevenciji nasilja. Razredni sastanci roditelja i nastavnika mogu potaknuti roditelje da se više zanimaju i upoznaju sa djetetovim životu u školi. Cilj ovih susreta zapravo je povezati školu i porodicu. Zajedničkim djelovanjem roditelji također doprinose stvaranju i razvoju pozitivne klime u razredu (Olweus, 1998).

3. Mjere na individualnom nivou:

- Razgovori s nasilnicima i žrtvama;
- Razgovori s roditeljima žrtve;
- Korištenje mašte roditelja i nastavnika;
- Pomoć "neutralnih" učenika;
- Pomoć i podrška roditeljima;
- Raspravljачke grupe roditelja nasilnika i žrtvi;
- Promjena razreda ili škole (Olweus, 1998: 68).

Ukoliko postoji problem, a naročito ukoliko se radi o problemu zlostavljanja, neophodno je brzo reagovati. Mjera koja se treba poduzeti je razgovor i sa nasilnikom i sa žrtvom. Time se šalje poruka da je takvo ponašanje neprimjereno i da će se sankcionisati. Ako poduzete mjere nisu dovele do promjena potrebno je pripremiti razgovor sa direktorom ili roditeljima. Uobičajeno, žrtve su preplašene i vrlo nesigurne. Iz tog razloga brojne žrtve se odliče da o nasilju ne govore. Takva odluka ima vrlo štetne posljedice za žrtvu, a dugoročno šteti i nasilniku. Kako bi se žrtvi pružila zaštita, potrebno joj je ukazati na to da joj odrasli žele pružiti pomoć. Potrebna je bliska saradnja između učenika i roditelja. Poželjno je dobiti pristanak žrtve prije nego što se počne razrješavati problem. Da bi se ublažile dugoročne posljedice potrebno je obezbijediti razgovor između žrtve i stručnjaka (npr. školski psiholog).

Mjera za kojom se poseže ukoliko prethodne mjere nisu rezultirale poboljšanjem jeste promjena razreda ili škole. Uobičajeno je da se nasilni učenik prebacuje u drugi razred ili školu. Međutim, ponekad premiještanje žrtve iz sredine u kojoj je stekla negativna iskustva može imati pozitivan učinak (Olweus, 1998). Zaključujemo da se intervencijski program može realizirati na tri nivoa: na nivou škole, na nivou razreda i individualnom nivou.

Pored navedenih mijera, postoji niz drugih aktivnosti koje se mogu realizovati u školi s ciljem prevencije vršnjačkog nasilja i drugih oblika neprihvatljivog ponašanja. Neke od aktivnosti koje škola može realizirati :

- Vannastavne sekcije mogu kreirati različite promotivne materijale ili emisije sa ciljem da se ukaže na važnost prevencije nasilja;
- U školi se mogu organizovati razne javne tribine sa predstavnicima državnih institucija;
- Projekcija filma sa ciljem edukacije o vršnjačkom nasilju i nasilju općenito;
- Zajedničko rješavanje "zamišljenih sukoba";
- Kreativne radionice u kojima djeca stiču znanja o radu u grupi i prihvatanju kompromisa;
- Radionice u kojima je jasno naglašena opasnost od vršnjačkog nasilja;
- Različiti kvizovi koji pokušavaju da podstaknu učenike da više razmišljaju o problemu nasilja među vršnjacima (Vlaisavljević, 2015).

6.2. Program Fast Track

Fast Track je program sveobuhvatne intervencije čiji je cilj spriječiti probleme u ponašanju i promovirati socijalne, emocionalne i akademske kompetencije kod djece koja pokazuju rizik za nasilna ponašanja. Zbog sve većeg uočavanja dugoročnih negativnih posljedica povezanih sa nasilnim ponašanjem, istraživači su nastojali razviti program koji bi mogao efikasno i brzo riješiti ove probleme (Primorac, 2021).

Fast Track je pružio višekomponentnu intervenciju, što podrazumjeva psihosocijalnu podršku, obuku vještina za roditelje i djecu, podršku nastavnicima i vještinu upravljanja

razredom, kao i pružanje pomoći koje se odnosi na savladavanje nastavnog sadržaja i zadataka. S obzirom na višestruke razvojne procese povezane sa lošim školskim ishodima koje doživljavaju nasilna djeca sa kojima se suočavaju vrlo rano, efikasne preventivne intervencije vjerovatno treba da se pozabave sa vještinama iz više domena (CPPRG, 1992). Istraživanja su pokazala da intervencija koja kombinuje akademsko podučavanje i usvajanje socijalnih kompetencija poboljšava prilagođavanje nasilne djece školskom okruženju u kratkom roku (Bierman, Grennberg i GPPRG, 1996).

Ovaj program primjenjuje se aktivno od 1. do 5. razreda, tj. u razrednoj nastavi što dodatno utiče na povećanje efikasnosti, ali njegova implementacija značajna je i u periodu prelaska u srednju školu. Naime, zbog razvojnih procesa ovaj period je najpogodniji za sprječavanje i uklanjanje neprimjerenih oblika ponašanja. Djeca već nakon prve godine implementacije pokazuju napredak u odnosima sa vršnjacima, pozitivnije društvene vještine te smanjenu stopu nasilnih ponašanja u školi (CPPRG, 1999; prema Bierman, 2004).

Intervencija se zasniva univerzalno za sve učenike što dodatno potiče pozitivno ponašanje kod svih učenika, a ne samo za rizične skupine. Kada je riječ o djeci koja pokazuju rizične znakove, oni dobivaju dodatnu podršku kroz susrete usmjerene na savladavanje socijalnih vještina, emocionalnu regulaciju i rješavanje sukoba. Individualna podrška odnosi se na savjetovanje ili mentorstvo djece sa nasilnim oblicima ponašanja u cilju odgovaranja na njihove specifične potrebe, što predstavlja selektivni dio ovog programa. Edukacija i podrška roditeljima je sljedeća strategija koja se koristi u ovom programu, a koja za cilj ima poboljšanje komunikacije između roditelja i djece te pružanje savjeta za reagovanje na nasilne oblike ponašanja. U osnovi savjetovanja je naglašavanje važnosti postavljanja jasnih i dosljednih pravila. Ovaj integrisani pristup prevenciji problema u ponašanju kod djece naglašava važnost zajedničkog angažmana svih sudionika u životu djeteta. Time ne samo da se reaguje na postojeće probleme, već se gradi temelj za razvoj djece i izgradnju društva koje podstiče pozitivno ponašanje te zajedničku odgovornost prema budućim generacijama (Bierman, K i sar., 2020; Primorac, 2021).

Ključne intervencije koje se koriste u *Fast Track programu* su :

- Podučavanje društvenih vještina, što rezultira time da djeca usvoje odgovarajuća društvena ponašanja, kao što su empatija, komunikacija, saradnja i rješavanje sukoba, kako bi se poboljšala njihova interakcija s vršnjacima i odraslima.
- Emocionalna regulacija odnosi se na pomaganje djeci da prepoznaju i efikasno upravljaju svojim emocijama, podučavajući strategije suočavanja sa stresom ili frustracijom.
- Kognitivno-bihevioralne tehnike koje podrazumijevaju korištenje principa kognitivno-bihevioralne terapije za sprječavanje negativnih misaonih procesa i poticanje prilagodljivijeg ponašanja.
- Pozitivno potkrepljenje odnosi se na poticanje i nagrađivanje pozitivnih ponašanja kako bi se povećalo njihovo pojavljivanje i smanjilo problematično ponašanje.
- Uključenost i podrška roditelja u proces intervencije, jedna je od strategija za podršku socijalnom i emocionalnom razvoju djece i njegovanje pozitivnog odnosa između roditelja i djeteta.
- Sistemi podrške u školi uključuje podsticajno školsko okruženje koje promovise pozitivno ponašanje, rješava maltretiranje i vršnjačke sukobe i pruža resurse nastavnicima i osoblju da efikasno upravljaju izazovnim ponašanjima (Bierman i sar., 2020).

Implementacija *Fast Track programa* uključuje pažljivo planiranje, saradnju među zainteresovanim stranama i pridržavanje osnovnih komponenti programa.

Neki od ključnih koraka za adekvatnu implementaciju programa :

1. Prvi korak predstavlja identifikaciju djece koja su u riziku od razvoja problema u ponašanju na osnovu raznih provjera, opažanja od strane nastavnika ili drugih kriterija. Nakon ove selekcije izabrana djeca će biti primarni učesnici programa.
2. Drugi korak odnosi se na edukaciju nastavnika, školskog osoblja i stručne službe koji će i biti uključeni u realizaciju programa. Zapravo, edukacija se odnosi na ključne komponente intervencije, a to su disciplina i upravljanje razredom, nastavni planovi i

- programi koji uključuju socijalno i emocionalno učenje, što predstavlja izgradnju kapaciteta za suprotstavljanje ovom problemu. Također, važno je edukovati i roditelje.
3. Uspostavljanje strukture podrške unutar škole predstavlja treći važan korak u olakšavanju implementacije ovog programa. Struktura podrške podrazumijeva formiranje interventnog tima, uspostavljanje komunikacije između nastavnika, roditelja i drugih osoba uključenih u program. Neizostavno je i osigurati resurse za izvođenje ovog programa.
 4. Četvrti korak odnosi se na razvijanje kurikuluma i materijala koji će obuhvatiti sve intervencije unutar *programa Fast Track*, što uključuje intervencije u učionici, sastanke u malim grupama i module obuke za roditelje. Važno je da materijali koji se koriste budu primjereni uzrastu ciljane populacije.
 5. Peti korak podrazumijeva sprovođenje univerzalne i selektivne intervencije. Kao što je prethodno navedeno, ovaj program obuhvata univerzalne intervencije tj. intervencije koje se odnose na sve učenike u cilju promovisanja pozitivnog ponašanja i društvenih vještina kod svih učenika. S druge strane, selektivne intervencije se primjenjuju kod učenika koji su indektifikovani kao djeca u riziku. Na taj način djeci se pruža dodatna podrška.
 6. Uključiti roditelje i porodice u proces intervencije, osigurati im strategiju i resurse povećava efikasnost programa predstavlja sljedeći korak ovog programa. Ovaj korak podrazumijeva roditeljske treninge, radionice i aktivnosti koje će primjenjivati kod kuće. Kontinuirani rad u školi i kod kuće pokazuje pozitivne i brze efekte.
 7. Kao i prilikom svake implementacije, neophodno je pratiti napredak i prilagoditi se povratnim informacijama. Neophodno je redovno provjeraviti i osiguravati provođenje ključnih komponenti *programa Fast Track*.
 8. Procijeniti ishode podrazumijeva provođenje evaluacije kako bi se ocijenila djelotvornost *Fast Track programa* u postizanju njegovih ciljeva i zadataka. Potrebno je obratiti pažnju na ishode kao što su promjene u ponašanju, društvenim vještinama, akademskim rezultatima i odnosima između roditelja i djece. Svako uspješno implementiranje sa pozitivnim ishodom pomaže u daljem širenju ovog programa (prema Bierman i sar., 2020).

Nekoliko studija je pokazalo da učešće u *Fast Track programu* dovodi do značajnog smanjenja problema u ponašanju, agresije i ometajućeg ponašanja među rizičnom djecom. Ova poboljšanja su uočena kako tokom perioda intervencije, tako i u naknadnim procjenama provedenim nekoliko godina kasnije.

Provedenim longitudinalnim studijama otkriveni su dugoročni pozitivni efekti *Fast Track programa* koji traju tokom vremena, pri čemu su zabilježene niže stope delikvencije, zloupotrebe supstanci i drugih negativnih ishoda u adolescenciji i ranoj odrasloj dobi. Ove dugoročne koristi govore o uticaju programa na smanjenje rizika od ozbiljnih problema u ponašanju kasnije u životu. Djeca koja učestvuju u *Fast Track programu* pokazuju poboljšanja u socijalnoj kompetenciji, uključujući bolje socijalne vještine, odnose s vršnjacima i prosocijalno ponašanje. Bolje se snalaze u društvenim situacijama i uspostavljaju pozitivne odnose s vršnjacima i odraslima. Još jedna od prednosti programa *Fast Track* ogleda se u njegovoj isplativosti u kontekstu smanjenja problema u ponašanju i poboljšanja rezultata koji nadmašuju troškove implementacije (Crowley, 2019; prema Bierman i sar., 2020).

Sve u svemu, dokazi sugeriraju da je *Fast Track program* efikasna intervencija za djecu u riziku, njegov pristup zasnovan je na dokazima i sveobuhvatne komponente čine ga vrijednim resursom za škole, ali i zajednice koje žele da podrže zdrav razvoj ugrožene djece.

6.3. Program povezivanja interesa porodice i učitelja/nastavnika

Pojavom istraživanja o oblasti porodično-školskog partnerstva, tokom 20. stoljeća prvi put se pojavljuje i *Program povezivanja interesa porodice i učitelja/nastavnika*. Naime, istraživači su utvrdili da je uloga porodice ključna u podršci u akademskim postignućima, ali i generalno u socio-emociolnalnom razvoju djeteta. Studije kao što su Hoover - Dempsey i Sandlerov model roditeljskog uključivanja pružile su teorijske okvire, ali i praktične strategije za unaprjeđenje saradnje između porodice i škole. Ovi modeli naglasili su važnost dvosmjerne komunikacije, zajedničkog donošenja odluka i zajedničkog rješavanja problema između porodice i odgajatelja (Eddy, Reid, Fetrow, 1999).

Povezivanje interesa porodice i učitelja (engl. Linking the Interests of Families and Teachers-LIFT) je program osmišljen od strane Johna Reida s ciljem da ojača odnos između porodice i nastavnika te da se prepoznaju rizični faktori za razvoj nasilnog ponašanja unutar porodice i vršnjačkog okruženja. Fokusira se na promoviranje saradnje, komunikacije i međusobnog razumijevanja između roditelja i odgajatelja. Ključna uloga programa je modificiranje reakcija članova unutar svakog konteksta na dječije prosocijalno i antisocijalno ponašanje (Greenberg i sar., 1999; 108, prema Primorac, 2021).

Program podstiče aktivnost porodice u obrazovanju djece kroz različite zajedničke aktivnosti, kao što su roditeljski sastanci, radionice i školski događaji. Sve ove aktivnosti pružaju mogućnost roditeljima da se povežu sa nastavnicima, prate napredak svog djeteta i učestvuju u školskim aktivnostima. Unutar programa posebni resursi i podrška se izdvajaju za edukaciju roditelja. Sam program naglašava važnost komunikacije između porodice i nastavnika, što podrazumijeva redovno prenošenje informacija o ponašanju i akademskim postignućima. Danas se najčešće koriste online platforme pomoću kojih se vrši razmjena informacija između nastavnika i roditelja. Program promovira snažno partnerstvo između kuće i škole kako bi se stvorilo podržavajuće okruženje za učenike koje podržava djecu. Saradnički odnos između porodice i nastavnika potiče uspjeh u školi, ali i izvan nje. Otvorena komunikacija, aktivno slušanje i empatija ključni su principi u rješavanju konflikta i njihovom razrješavanju (Primorac, 2021).

LIFT program se provodi na sljedeći način :

Program traje 10 sedmica uključuje 20 jednosatnih sastanaka. Svaki susret prati isti format, a sadrži predavanja i igre uloga o specifičnoj socijalnoj vještini ili vježbanju rješavanja problema. Ove aktivnosti se primjenjuju kod učenika prvog i petog razreda (Eddy, Reid, Fetrow, 1999).

Igre dobrog ponašanja (engl. Good Behavior Game) u ovom programu pokazuju pozitivne efekte na smanjenje nasilnih oblika ponašanja, uspostavljanje pravila i pridržavanje istih. Ova aktivnost osmišljena je u takmičarskom duhu, gdje se grupe takmiče kako bi

osvojile nagradu za dobro ponašanje. Cilj igre je da se ne prekrše uspostavljena pravila (Greensberg i sar., 1999; prema Primorac, 2021).

Rad s roditeljima odvija se kroz 6 susreta u školi. Roditelji se podučavaju kako stvoriti kućno okruženje koje je najpovoljnije za razvoj dobre discipline i nadzora. Tokom sastanaka vode se diskusije i predavanja o određenoj temi te se razgovara o vježbama koje će se primijeniti do narednog sastanka (Eddy Reid, Fetrow, 1999).

Brojni su pokazatelji uspješnosti ovog programa. Prvi od znakova uspješne implementacije je povećan angažman porodice u obrazovanju djeteta. Uspješnost je rezultat povećane uključenosti roditelja u školske aktivnosti, prisustvo na roditeljskim sastancima i radionicama. Osim toga, poboljšana komunikacija između nastavnika i roditelja ključni je pokazatelj pozitivnih rezultata ovog programa, što se ogleda u učestalosti i kvaliteti komunikacije, uključenosti u razmjenu informacija te savjetima i odgovorima na pitanja. Pozitivne odnose karakteriše međusobno poštovanje, razumjevanje i saradnja. Također, uspješnost ovog programa ogleda se u postizanju kulturne osjetljivosti i inkluzivnosti, što predstavlja ulogu prosvjetnih radnika. Kako bi se stvorilo inkluzivno okruženje bez različitosti, važno je udovoljiti kulturnim i jezičkim potrebama (Primorac, 2021).

6.4. Program pozitivnih bihevioralnih intervencija i podrške

Program pozitivne biheviorane intervencije i podrške (engl. Positive Behavioral Interventions and Supports - PBIS) popularan je školski program prevencije u SAD- u, a poznat je po uspjehu i širokoj primjeni u školama. Osnovni cilj ovog programa je promovisanje pozitivnog ponašanja kroz implementaciju pravila i procedura, pozitivnog stimuliranja te prikupljanja podataka. Drugim riječima, uključuje uspostavljanje školskog sistema za definisanje, podučavanje i podršku odgovarajućeg ponašanja učenika. Ovaj program podrazumijeva jasna pravila ponašanja u školskom okruženju (Primorac, 2021). To je proaktivan pristup koji se fokusira na jačanje pozitivnog ponašanja umjesto na kažnjavanje negativnog ponašanja.

Program pozitivnih biheviornalnih intervencija i podrške pruža mogućnost za podučavanje i jačanje vještina kod učenika kroz direktne instrukcije, modeliranje, igranje uloga i druge nastavne metode koje pomažu učenicima da nauče i primjenjuju odgovarajuća ponašanja. U programu se primjenjuju pozitivna potkrepljena tj. nagrade za demonstriranje željenog ponašanja. Nagrade podrazumijevaju verbalnu pohvalu, privilegije ili druge poticaje za motiviranje učenika i jačanje pozitivnog ponašanja. Doolittle (2006) u svom istraživanju ukazao je na efikasnost stalno prisutnog i dosljednog nagrađivanja kao ključnog faktora za smanjenje prisustva negativnih ponašanja kod djece (prema Horner, Sugai i Anderson, 2010).

Program se oslanja na prikupljanje i analizu podataka dobivenu praćenjem ponašanja učenika. Kontinuiranim praćenjem se procjenjuje efikasnost intervencije. Podrška se pruža na više različitih nivoa koji se procjenjuju na osnovu potreba učenika. Dakle, primarne intervencije su one koje su univerzalne i provode se za sve učenike, dok sekundarna prevencija podrazumijeva podršku učenicima za koje se primarna intervencija nije pokazala odgovarajućom. Tercijarna prevencija podrazumijeva specijalizovani individualizirani sistem za učenike sa problemima visokog rizika (Horner, Sugai i Anderson, 2010).

Program pozitivne biheviornalne intervencije i podrške podrazumijeva saradnju između školskog osoblja, učenika i porodice. Zajedničkom saradnjom stvaraju pozitivnu školsku klimu te potiču društveni, emocionalni i akademski razvoj svih učenika.

Sve u svemu, prednosti koje pruža ovaj model su brojne, a neke od njih su :

- stvaranje pozitivne školske klime i podržavajućeg školskog okruženja,
- promoviranje pozitivnog ponašanja za sve učenike,
- doprinos u sprječavanju problema u ponašanju i prije nego što se isti pojavi,
- poboljšanje u ponašanju učenika,
- stvaranje osjećaja sigurnosti i zajedništva kod učenika (Bradshaw i sar., 2008; Bear i sar., 2015; prema Primorac, 2021).

Implementacija ovog programa zahtijeva značajno vrijeme, uključujući edukaciju osoblja, sisteme prikupljanja podataka i stalnu podršku, što ujedno predstavlja i njegov osnovni nedostatak. Škole se mogu suočiti sa izazovima prilikom izdvajanja dovoljnih resursa za održavanje PBIS-a tokom vremena. Neki kritičari tvrde da PBIS daje previše naglaska na

upravljanje ponašanjem i usklađenost, potencijalno zasjenjujući druge važne aspekte obrazovanja, kao što su akademska poduka, socijalno-emocionalno učenje i vještine kritičkog mišljenja. PBIS se oslanja na pozitivno pojačanje kako bi promovirao željeno ponašanje, ali postoji rizik od pretjeranog oslanjanja na nagrade i poticaje, koji možda neće uvijek biti održivi ili efikasni na duži rok. Autor su iz tog razloga istražili i utvrdili da najveću efikasnost ima *Program Bihevioralne intervencije i podrške* u kombinaciji sa *Programom Socijalnog i emocionalnog učenja* (Cook i sar., 2015).

6.5. Programi socijalnog i emocionalnog učenja

Program socijalnog i emocionalnog učenja (engl. *Social and Emotional Learning programs - SEL*) zasniva se na pretpostavci da su uobičajni faktori rizika u osnovi različitih problematičnih ponašanja te da adekvatno ponašanje dolazi iz pozitivnih i podržavajućih odnosa i širokog akademskog iskustva (O'Brien, 2004). Socijalno i emocionalno učenje se fokusira na podučavanju lične odgovornosti, empatije, vještine socijalnih odnosa, vještine rješavanja sukoba i samokontrole. Prema socijalno-kognitivnoj teoriji nečiji stavovi i postupci imaju veći utisak na to kako osoba gleda na svoja životna iskustva nego na objektivnu stvarnost tog iskustva (Bandura, 2001). Iz toga možemo zaključiti da je percepcija učenika važna za školsku klimu i može predstavljati zaštitni faktor za smanjenje nasilnog ponašanja. Istraživanja o školskoj klimi i nasilju među vršnjacima pokazuju povezanost sa osjećajem sigurnosti, društvenim odnosima (odnosi nastavnika, učenika i vršnjaka) i povezanost sa školom. Pozitivan odnos sa nastavnicima i vršnjacima je jedan od aspekata školske klime koji ima zaštitnu funkciju. Formiranje ovakvih odnosa štiti pojedinca od nasilja čak i ukoliko postoje faktori rizika (Gage, 2014; prema Nickerson i sar., 2019).

Upravo unutar programa učenici ovladavaju vještinama koje će im pomoći da formiraju odnose, razviju društvenu svjest i samosvjesnost što će rezultirati stvaranjem pozitivne školske klime i smanjenjem nasilja. Istraživanja su pokazala da implementacija *Programa socijalnog i emocionalnog učenja* u školama povezana sa poboljšanom socijalnom kompetencijom, boljim akademskim uspjehom i nižom stopom nasilnog ponašanja (Durlak, 2011).

Programi socijalnog i emocionalnog učenja podrazumjevaju podučavanje sljedećih vještina :

- Samosvijest- Pomaganje učenicima da razviju samosvijest prepoznavanjem i razumijevanjem njihovih emocija, misli i vrijednosti, što uključuje prepoznavanje snaga i područja za rast, kao i razumijevanje kako emocije utiču na ponašanje.
- Samoupravljanje- Podučavanje učenika strategijama za efikasno regulisanje svojih emocija, misli i ponašanja, što može uključivati tehnike za upravljanje stresom, kontrolu impulsa, postavljanje ciljeva i rješavanje problema.
- Društvena svijest- Promoviranje empatije i razumijevanja tuđih perspektiva i iskustava, što uključuje prepoznavanje i poštovanje različitosti, praktikovanje empatije i zauzimanja perspektive te razumijevanje društvenih normi i očekivanja.
- Vještine odnosa- Podučavanje učenika interpersonalnim vještinama neophodnim za uspostavljanje i održavanje pozitivnih odnosa, što može uključivati komunikacijske vještine, aktivno slušanje, saradnju, rješavanje sukoba i asertivnost.
- Odgovorno donošenje odluka- Podsticanje učenika da donose odgovorne i etičke odluke u različitim situacijama, što uključuje razmatranje posljedica akcija, procjenu alternativa i preuzimanje odgovornosti za svoje izbore (Zins, Elias, 2006; prema CASEL, 2003).

Ovaj program također primjenjuje univerzalne strategije za sve učenike. S obzirom na to da su istraživanja potvrdila da dugotrajni programi imaju veći uticaj na ponašanje učenika, potrebno je obezbjediti da implementacija programa traje najmanje dvije godine (Weissberg i Greenberg, 1998).

SEL programa nakon dvije godine od implementacije pokazala su značajan pad nasilja u školi i smanjeno zlostavljanje učenika sa invaliditetom koji spadaju u rizičnu skupinu (Espelage, Rose i Polanin, 2015). Istraživanja sugeriraju da prednosti ovog programa mogu imati dugoročne pozitivne efekte na živote učenika. Učešće u *SEL programima* povezano je sa poboljšanim društvenim i emocionalnim funkcionisanjem, boljim odnosima i pozitivnim životnim ishodima u odrasloj dobi (Nickerson i sar., 2019).

7. ZAKLJUČAK

Svakodnevne situacije, mediji, znanstvena istraživanja upućuju na porast problema nasilja među djecom. Različiti oblici nasilja, od fizičkog, verbalnog, emocionalnog, socijalnog do elektronskog nasilja prisutni su nažalost već kod djece i adolescenata. Zbog mogućih posljedica na socijalni i emocionalni razvoj djeteta, ovaj problem zahtijeva znanstveni i društveni angažman. Uloga porodice, škole i društva jeste da prepozna ovakve neprihvatljive oblike ponašanja i spriječi njihov negativni uticaj. Na taj način stvara se sigurnije i podržavajuće okruženje neophodno za zdrav razvoj djeteta. Uloga škole u borbi protiv nasilja je izrazito značajna, a podrazumijeva stvaranje sigurnog i pozitivnog okruženja. Stvaranje sigurnih škola zahtijeva sveobuhvatan pristup i systemske aktivnosti društva u cjelini. Škola ne bi smjela tolerirati niti jedan oblik nasilja, bez obzir na oblik, stepen i učestalost istog. Prepoznavanjem uzroka nastanka nasilnog ponašanja, odnosno rizičnih faktora olakšava se dalji proces preveniranja i stvaranja sigurnog okruženja. Ukoliko znamo šta je uzrok ovakvih ponašanja, pruža nam se mogućnost da jačamo protektivne faktore i djelujemo kroz odgovarajuće programe. Uspješni preventivni programi obuhvataju multikomponentni pristup, uključujući edukaciju, porodičnu podršku, intervencije u školama te saradnju sa društvenom zajednicom. Edukacija o empatiji, rješavanju sukoba i razvoju socijalnih vještina ključna je u oblikovanju pozitivnih obrazaca ponašanja. Porodica, također ima ključnu ulogu u pružanju podrške i sigurnog okruženja, stoga je važno jačati roditeljske kompetencije. Intervencije u školama uključuju programe, kreiranje mehanizama za rješavanje sukoba i razvoj školske klime koja potiče inkluzivnost i nultu toleranciju prema nasilju. Osim toga, važno je kontinuirano praćenje i evaluacija preventivnih programa kako bi se osigurala njihova učinkovitost i prilagodila specifičnim potrebama. Kreiranje i realizacija različitih programa i pojedinačnih preventivnih mjera je ključ za stvaranje zdravijeg okruženja u kojem će djeca kroz svoje odrastanje imati priliku steći socijalne i emocionalne kompetencije te dobiti adekvatnu podršku okoline.

8. LITERATURA

1. Ajanović, Dž. i Stevanović, M. (1998). *Školska pedagogija*. Sarajevo: Prosvjetni list
2. Ajduković, M. i Pečnik, N. (1993). *Nenasilno rješavanje sukoba*. Zageb.
3. Avdić, A. i Škahić, E. (2018). *Uzroci i pedagoška prevencija poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta*. DHS-Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, 2 (5), 313-338.
4. Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Zagreb: Naklada Slap.
5. Bierman, K. L. (2004) *Odbacivanje vršnjaka: ravojni procesi i strategije intervencije*. Guilford Publications.
6. Bierman, K. L., Coie, J. D., Dodge, K. A. Greenberg, M. T., Lochman, J. E., McMahon, R. J., Pinderhughes, E. E. (2020) *Fast Track program djece u riziku –prevencija antisocijalnog ponašanja*. New York : The Guilford Press.
7. Buljan Flander, H. i Kovačević, H. (2005). *Zašto baš ja: knjiga o nasilju među djecom*. Zagreb.
8. Buljan Flander, G. (2007). *Nasilje među djecom*. Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Zagreb.
9. Cook, C. R., Frye, M., Slemrod, T., Lyon, A. R., Renshaw, T., Zhang, Y. (2015) *Integrirani pristup univerzalno prevenciji: neovisni i kombinirani učinci PBIS-a i SEL-a na mentalno zdravlje mladih*. American Psychological Association.
10. Dinić, B. (2022). *Digitalno nasilje*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
11. Field, M., (2004). *Živjeti bez nasilja: kako pomoći djeci da izađu na kraj sa zadirivanjem i nasiljem*. Zagreb.
12. Horner, R. H., Sugai, G., Anderson, C. M. (2010) *Fokus na izuzetnu djecu*. Stanley, F. Love.
13. Horner, R. i Sugai, G. (2015) *PBIS u cijeloj školi: Primjer ponašanja i analiza implementacija na skali socijalne važnosti*.
14. Kalaš, Dž. i Madacki, S. (2012). *Škola koju volim*. Sarajevo
15. Koller-Trbović, N. i Uzelac, S. (ur.) *Poremećaji u ponašanju: pristupi i pojmovna određenja*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

16. Kranželić Tavra, V. (2002). *Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješnije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 38 (1), 1-12.
17. Miković, M. (2004). *Maloljetnička delikvencija i socijalni rad*. Sarajevo: Magistrat
18. Nickerson, A. B., Fredrick, S. S., Allen, K. P., i Jenkins, L. N. (2019) *Prakse socijalnog i emocionalnog učenje (SEL) u školama: učinci na percepciju viktimizacije nasilja*. Journal of School Psychology, 73, 74-88.
19. Olewus, D. (1998). *Nasilništvo u školi: što znamo o nasilništvu i što možemo poduzeti*, Zagreb.
20. Unicef (2015) Priručnik, *Stop nasilju među djecom*. Zagreb.
21. Popadić, D. (1998). *Nasilje u školama*, Institut za psihologiju, Beograd.
22. Primorac, N. (2021). *Zaštitni faktori iz školskog konteksta u prevenciji poremećaja u ponašanju kod djece i adolescenata*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu Filozofski fakultet
23. Reid, J. B., Eddy, J. M., Fetrow, R. A. Stoolmiller, M. (1999) *Opis i neposredni učinci preventivne intervencije za probleme u ponašanju*. American Journal od Community Psychology, Vol. 27, No.4, 1999.
24. Rizner, T. (2013) *Promocija mentalnog zdravlja u školama- programi socijalnog i emocionalnog učenja*. Stručni rad.
25. Singer, M. (1996). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
26. Šuman, M. (2019). *Agresivnost i vršnjačko nasilje kod učenika u osnovnim školama*.
27. Tomić, R., Šehović, M., Hatibović, Ć. (2005). *Prisutnost zlostavljanja među mladima i djecom*, Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.
28. Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S. A. (1998). *Dječija psihologija*. Naklada Slap. Zagreb
29. Vukasović, A. (1999). *Pedagogija*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „MI“
30. Zečević, I. (2010). *Priručnik- Program prevencije vršnjačkog nasilja u školama*. Banja Luka.